

HECKENAST GUSZTÁV

A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete

Magyarország X—XII. századi vaskohászatáról a történettudománynak eddig nem volt mondanivalója. 1200 előtti írott forrásaink a vaskohászatot nem említik, így — bár senki nem kételkedett abban, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt értettek a vas feldolgozásához — a téma a történeti kutatás hagyományos módszereivel nem volt megközelíthető. Az 1956 tavaszán megalakult Kohászati Történeti Bizottság azonban 1959—1964 között Észak-Borsodban és Nyugat-Magyarországon különböző helyeken végeztetett ásatásokat, s ezek a Borsod megyei Felsőkelecsény, Imola és Trizs, valamint a Vas megyei Kőszegfalva és Vasvár területén számos X—XII. századi vasolvasztót hoztak napvilágra. Az ásatások eredményei alapján immár kísérletet lehet tenni a régészeti leletek történeti értelmezésére, s föl lehet vázolni nagy vonalaiban a tatárjárás előtti magyarországi vaskohászat történetét.¹

A honfoglalás előtti kor öröksége

Magyarország földjén az i. e. VII—VI. században kezdődött meg a vaskor. A ránk maradt Hallstatt- és La Tène-kori vastárgyak nagy tömege nem hagy kétséget afelől, hogy az itt élt különböző népek ismerték és gyakorolták a vaskohászat mesterségét. Minthogy azonban erre vonatkozólag hitelesen datálható régészeti leletekkel nem rendelkezünk, Hallstatt- és La Tène-kori vaskohászatunkról — ennek pusztja létezésén túl — semmi konkrétumot nem mondhatunk.

¹ A X—XIV. századi magyarországi vaskohászat régészeti emlékeit, a leletek metallográfiai vizsgálatának eredményeit, a X—XII. századi, földbe vájt vasolvasztók pontos rekonstrukcióiban végzett kísérleti olvasztásokat és a vaskohászat történetére fellelhető okleveles és helynévi forrásanyagot feldolgozta *Heckenast Gusztáv—Nováki Gyula—Vastagh Gábor—Zoltay Endre*: A vaskohászat története Magyarországon 1400-ig. (Kézirat a Kohászati Történeti Bizottság könyvtárában.) Nyomtatásban eddig a következő előzetes beszámolók ill. kézirat-részletek jelentek meg: *Gy. Nováki*: Überreste des Eisenhüttenwesens in Westungarn. Alphons Barb. Festschrift. Eisenstadt. 1966. — *Nováki Gyula—Vastagh Gábor*: Középkori vasolvasztóhely feltárása Felsőkelecsényben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. III. köt. Miskolc 1963. 55—61. l., X—XIII. tábla. — *Vastagh Gábor*: Középkori vasolvasztó kemence Imolán. Kohászati Lapok 94, 1961. évf. 476—477. l. — *Hegedűs Zoltán—Nováki Gyula*: Újabb adatok a vasvári vaskohóról és Vasvár vaskohászati múltjáról. Vas Szemle 15, 1961. évf. 2. sz. 44—60. l. — *Hegedűs Zoltán—Nováki Gyula*: Adatok a Sopron-magashídi vaskohótelepekről. Kohászati Lapok 94, 1961. évf. 373—378. l. — *Heckenast Gusztáv*: Vasas és Sarlós. (Középkori vasbányászat Pécs környékén.) Jelenkor 7, 1964. évf. 889—890. l. — *G. Heckenast*: Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn. Nouvelles études historiques. Bpest 1965. I. köt. 159—179. l. — Az itt következő tanulmány a Kohászati Történeti Bizottság könyvtárában elhelyezett id. kézirat egy fejezete.

Lényegében ugyanez a helyzet a római kor vaskohászatának régészeti emlékeivel is. Néhány egykorú irodalmi adat és felirat mégis lehetővé teszi, hogy római kori vaskohászatunkról egy-két szót szóljunk.

Tacitus az i. sz. I. század végén írott Germania-jában megemlékezik a kelta cotinusokról, akik a szarmaták és a kvádok adófizetői, és „szégyenszemre még vasat is bányásznak”, az i. sz. II. században élt Ptolemaios pedig említi Geographia-jában a kvádok szomszédságában található vasbányákat. Sem a cotinusok, sem a kvádok lokalizálása nem teljesen egyértelmű, mert lakóhelyeik fekvését a tacitusi, illetve a ptolemaios szöveg rendkívül tömör földrajzi felsorolásából kell kikövetkeztetni. Mind a magyar, mind a csehszlovák történeti irodalom általában a mai Szlovákia területére, a Vág és a Garam felső folyása, valamint a Szlovák Érchegeység vidékére helyezi őket,² de a modern régészeti kutatás mindeddig nem támasztotta még alá kétségtelen hitelességű leletekkel Tacitus és Ptolemaios adatait.

Dáciában egy Apulumban talált Antoninus Pius (138—161) korabeli felirat-töredék, s egy Vajdahunyad közelében előkerült, Caracalla (211—217) idejéből származó emlékkő szövege őrzi a római kori vasművelés emlékét. Megtudjuk belőlük, hogy a dáciai vasbányák — éppúgy, mint a római birodalom bányái általában — császári tulajdonban voltak, s a második felirat tanúsága szerint a III. század elején két, valószínűleg dalmáciai származású nagybérelő (conductor ferrariarum) kezelte őket. A vajdahunyadi vaskohászat a római uralom idején jelentékeny méretű lehetett; valószínűleg erre az időre datálható régészeti emlékeit számontartja a szakirodalom,³ a múlt század második felében föltárt leletek közül azonban egy sem maradt korunkra.

A népvándorlás korának vaskohászatáról azon a pusztán tényen kívül, hogy a későbbi Magyarország földjén rövidebb-hosszabb ideig megszállt népek egytől-egyig benne voltak már saját történeti fejlődésük „vaskorában”, tehát nemcsak ismerték és használták, hanem elő is tudták állítani a vasat, ismét semmit nem tudunk. Ennélfogva rá is térhetnénk a korai Árpád-kor vaskohászati emlékeinek ismertetésére, ha régebbi szakirodalmunk nem hagyta volna ránk a felvidéki és a vajdahunyadi vaskohászati kontinuitás elméletét.

A felvidéki vaskohászati kontinuitás elméletének kiindulópontja Tacitusnak a cotinusok és Ptolemaiosnak a kvádok vasbányászatáról szóló tudósítása, tudománytörténeti gyökere pedig a felvidéki németek humanista leszármaztatása a népvándorlás korában hosszabb-rövidebb ideig ott élt germán törzsek maradványaitól. Ennek a minden történeti alapot nélkülöző humanista konstrukciónak az ősforrása Aeneas Sylvius Piccolomini egy megjegyzése volt, amely a Szepesség nevét a gepidákéből magyarázta.⁴ Ebből a korabeli tudományosságban logikusan

² Tacitus: Germania. 43, 2. (Az idézet Szabó Árpád fordítása.) — Ptolemaios: Geographia. II. 11, 11. — A magyar irodalomban a kvádok vasbányáit Samuel Timon: Imago antiquae Hungariae. . . Cassoviae 1733. 109—110. l. lokalizálta Breznóbánya és Rózsashegy vidékére; őt követi a legtöbb e kérdéssel foglalkozó hazai szerző, legújabban I. Bóna: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. Acta Archaeologica 15, 1963. évf. 303. l. A megfelelő csehszlovák irodalmat idézi Radomír Pleiner: Zákklady slovanského železářského hutnictví v českých zemích. Praha. 1958. 135—136. l.

³ Corpus Inscriptionum Latinarum. III. 1128. — Gabriel Téglás: Zur Verwaltungsgeschichte der römischen Eisenbergwerke in Dakien. Klio 9, 1909. évf. 375—376. l.

⁴ „In hac parte Ungariae, quae Gepidarum fuit, adhuc territorium Sepusium appellant pro Gepudio.” Aeneas Sylvius Piccolomini: Opera quae extant omnia. Basiliae. 1571. 712. l., idézi Julius Lux: Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum, Dobschau. München. 1959. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B. Nr. 13.) 4, 16. l.

következett a szepesi szászok gepida eredete, és általában a felvidéki germán-német kontinuitás.⁵ A humanista konstrukciót éppen vaskohászati vonatkozásban látszottak alátámasztani azok a primitív vasbányászatra utaló nyomok és kezdetleges vasolvasztásról tanúskodó salakmaradványok, amelyeket a XVIII. századtól kezdve konstatáltak különböző szerzők a Vág és a Garam felső folyása mentén, valamint Csetnek környékén és a gömöri Zeleznik hegyen.⁶ Így történt, hogy a vaskohászati kontinuitás tételét még a felvidéki németiség honfoglalás előtti eredetének elejtése után sem vonta kétségbe a szaktudomány. Wenzel Gusztáv szerint a Felső-Vág és a Garam völgyének „ősregi bányáira nézve alaposan következtethetjük, hogy azok a római birodalom elenyészte után is munkában maradtak, s a régi quádok utódjai által műveltettek”. Mikulík József, a dobsinai vasipar érdemes monográfusa szintén vallotta a kvád és vend (azaz szláv) lakosság bányaművelését a népvándorlás korában, de hozzátette, hogy erről „édes keveset tudunk”. A magyar vaskohászattörténet klasszikusai, Kerpely Antal és Edvi Illés Aladár tisztában voltak azzal, hogy „a quádok és szlávok bányászati tevékenységének emlékeiből nem sok maradt reánk”, de minthogy a szóbanforgó területen mégis csak ott voltak a primitív vaskohászat nyomai, végső konklúziójuk szerint „annyi körülbelül bizonyos, hogy a magyarok bejövetele előtt a quádok és vendek űzték a vasgyártást”.⁷ Vaskohászattörténeti irodalmunk tehát még a XIX. század végén sem tudott szakítani a kontinuitás humanista fogantatású tételével, sőt megtámogatta azt a XVIII. század óta irodalmi közhellyé lett bányászati- és kohászattörténeti emléktanyag emlegetésével. Ez azonban nem bizonyítja a vaskohászat kontinuitását a Felvidéken.

Melich János a honfoglaláskori földrajzi névanyag nyelvészeti vizsgálata során a Garam és Vág folyónevekről kimutatta, hogy nyugati germán, valószínűleg svéb-kvád eredetűek, és szláv közvetítéssel kerültek a magyar nyelvbe; a Garam egyik mellékfolyójának, a Kompának neve pedig egyenesen kelta eredetű, s az elnevezést a keltáktól előbb a germánok, majd ezektől a szlávok, végül tőlük a magyarok vették át.⁸ Ebből nyilvánvaló, hogy a Felvidékre valószínűleg a VI. század folyamán beköltöző szlávok még találtak itt germánokat, feltehetően valóban kvádokat, de egyúttal az is kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarok már csak szlávokat találtak. A kvádok maradványai az évszázadok folyamán elenyésztek.

A vaskohászati kontinuitás tétele csak akkor volna fenntartható, ha bizonyítani, vagy legalább valószínűsíteni lehetne, hogy a felvidéki szlávok vaskohászati ismereteiket a kvádoktól vették át, vagy legalább tovább művelték a kvádok vasbányáit. A „primitív vasbányászatra utaló nyomok” és „tekintélyes

⁵ David Frölich: Der uralte Deutsch—Ungerische, Zipserische und Siebenbürgische LandBmann. . . Leutschau 1641. (RMK. II, 576.) — Gepida eredetűeknek nyilvánítja a dobsinaiakat *Bél Mátyás* is (Esztergomi Primási Könyvtár, Bél Mátyás-Kéziratgyűjtemény. III. Comitatus Gömöriensis. 33. l. — OL Filmtár 5081), s a hivatkozásokat tetszés szerint lehet szaporítani.

⁶ Timon: i. m. 109—110. l.; *Lauslaus Bartholomaeides*: Inelyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia Historico-Geographico-Statistica. Leutschoviae 1806—1808. 41. l., és mindkettőnek számos követője.

⁷ Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bpest. 1880. 15. l. — Mikulík József: A bánya- és vasipar története Dobsinán. Bpest. 1881. 5. l. — Kerpely Antal: Adatok a vas történetéhez Magyarországon a XIX. század elejéig. Bpest. 1899. 20. l. — Edvi Illés Aladár: A vas az ó- és középkorban. Természettudományi Közöny 21, 1889. évf. 250. l., s ugyanilyen értelemben későbbi munkáiban is.

⁸ Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. Bpest. 1925—1929. (A Magyar Nyelv-tudomány Kézikönyve. I. 6. köt.) 335—344. l.

salakhalmok” irodalmi közhelyei erre nem alkalmasak, mert a vaskohászat technológiája a vaskor kezdetétől a vízierőnek a kohászatban való felhasználásáig lényegében nem változott, és így kormeghatározó kísérőleletek nélkül nem lehet megállapítani, hogy bizonyos vassalakok vagy akár redukációs kemencék melyik évszázadból maradtak ránk. További problémát jelent, hogy e „nyomok” és „maradványok” XVIII. századi észlelői, ha saját koruk vaskohászatát ismerték is, aligha voltak jártasak a kohászat történetében; a modern tudomány eszközeivel pedig mindeddig nem folytak vizsgálatok a kritikus területeken. Így az is lehetséges, hogy két-háromszáz éves maradványokat vélték a XVIII. században évezredeknek. Mindenesetre a kvád és szláv vaskohászat állítólagos népvándorláskori színhelyén, a Vág és a Garam völgyében, valamint a Gömör megyei Iirádek és Železnik hegyen egyelőre sem a honfoglalás előtt, sem a honfoglalástól a XIII. századig terjedő időben nem tudunk semmiféle vaskohászatot kimutatni. Kétségtelen, hogy középkori vaskohászatunk az ország több jelentős vastermelő vidékén, így Gömörben is, szláv alapokon nyugodott. Ennek azonban a vaskohászati kontinuitás elméletéhez semmi köze nincs.

A Hunyad megyei vaskohászati kontinuitás tétele minden valószínűség szerint a felvidéki kontinuitás analógiájára keletkezett. Bizonyítására a tudománytörténet sem szolgáltatott érveket, így a szakirodalom, ha foglalkozott a kérdéssel, általában negatívan foglalt állást; csak Kerpely Antal és Edvi Illés Aladár feltételezte a vastermelés folyamatosságát Vajdahunyadon a római kortól napjainkig. Helyesen mutatott rá Veress Endre arra, hogy a római uralom bukása utáni időből a Hunyad megyei vasbányászatnak nem maradt nyoma, sőt nem maradt a magyar uralom első századaiból sem. Ugyanerre az eredményre jutott a legújabb román történeti irodalom is.⁹ XV. századi okleveleinkből azután oly plasztikusan bontakozik ki a vajdahunyadi vasbányászat újramegindulásának története,¹⁰ hogy ezek ismeretében a kontinuitás problémáját itt végleg törölni lehet a kutatási feladatok sorából.

A honfoglalás előtti idők vaskohászati örökségéről ezek szerint azon a logikai megfontoláson fölül, hogy kellett valamiféle vaskohászatnak lennie a későbbi Magyarország földjén, a történelem időrendjében előre haladva csak ennyit mondhattunk. Némi világosságot vetnek a honfoglalást és a magyar nép

⁹ *Wenzel*: i. m. 15. l. — *Kerpely*: i. m. 62—63. l. — *Edvi Illés Aladár*: A vasgyártás. Bpest. 1901. (A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. II. köt. 1. füz.) 23. l. — *Veress Endre*: Hunyadmegye bányászatának múltja. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 20, 1910. évf. 121. l. — *D. Prodan*: Producția fierului pe domeniul Hunedoarei în secolul XVII. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. Tom. I—II, 1958—1959. 29. l. — Legújabbán *Ágnes Sós*: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bpest. 1963. (Archaeologia Hungarica. XLI.) 67—68. l. ugyan állítólag Hunyad—Krassó-Szörény területéről származó zalavári vastárgyakról olvashatunk, de *Szegedy Emil* ezt alátámasztani törekvő, egyedül a Mntartalomra hivatkozó rövid kohászati szakvéleménye éppen nem meggyőző.

¹⁰ Zsigmond király 1409-ben Hunyadi János apjának, Vajknak adományozta Hunyad várát „cum omnibus appertinentiis”, de e tartozékok között bányáról nincsen szó. (Zsigmond-kori Oklevéltár. Szerk.: Mályusz Elemér. I—II/2. köt. Bpest. 1951—1958; rövidítve: ZsO. II. köt. 7136, 7158. sz. — OL DL 37591.) Mátyás király 1482-ben fiának, Corvin Jánosnak adományozta Hunyad várát és városát, a várhoz tartozó só-, arany-, ezüst- és egyéb bányákkal („... fodinis salium atque minerarum auri et argenti et aliorum metallorum”. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—III, V. köt. Bpest. 1890—1913; rövidítve: *Csánki*. V. köt. 47. l. — OL DL 37652.); vasbányát az oklevél külön nem említ. 1493-ban viszont már a hunyadi vasbányák („montane ferri de Hunyad”) zálogba adásáról értesülünk. (*Csánki* V. köt. 60. l.) Ezek szerint a hunyadi vasbányákat legkésőbb 1482—1493 között, de valószínűleg 1482 előtt, és mindenesetre 1409 után vették újból művelés alá.

megtelepedését közvetlenül megelőző időre a korai Árpád-kori régészeti leletek, helynevek és okleveles adatok. Ezekből úgy látszik, hogy a feudális kori magyarországi vaskohászat alapvetését nem a római kor óta feltételezett, de nem bizonyítható kontinuitásban, hanem egyrészt az ország területén a IX. században már kikövetkeztethető szláv vaskohászatban, másrészt a honfoglaló magyarok keletről magukkal hozott vasművességében kell keresnünk.

A honfoglaló magyarok vaskohászata

A honfoglaló magyarok vaskohászati ismereteiről a régebbi szakirodalom nem sokat tudott mondani. H. I. Bidermann a szlávokat tartotta a magyarországi vasipar megalapítóinak, még valamikor a VII—IX. században, s bár szerinte a magyarok is foglalkoztak vastermeléssel, arra a kérdésre, hogy ennek a mesterségnek az ismeretét keletről hozták-e magukkal, vagy csak új hazájukban sajátították el, nem tudott feleletet adni. Edvi Illés Aladár úgy gondolta, hogy a honfoglalók a vasbányák és kohók művelését meghagyták a bennszülötteknek, „mert ez a békés és helyhez kötött foglalkozás a harchoz szokott magyarságnak nem kellett”. László Gyula ezzel szemben nemcsak ismertnek tekiuti a honfoglalók körében a kovácsmesterséget, hanem a Felvidék és Erdély megszállását is — a szerszámfa és a só mellett — a vas iránti keresletnek tulajdonítja.¹¹ Történeti adatokkal egyik álláspontot sem lehetett megnyugtatóan alátámasztani; a probléma megközelítő megoldásához is komplex kutatásokra van szükség. Csak az őstörténet, a nyelvtudomány, a néprajz, a művészettörténet, a régészet és a metallográfia részeredményeinek egybevetése teszi lehetővé egy többé-kevésbé megalapozott és egyben a további történeti fejlődést is megalapozó kép kialakítását.

‘Vas’ szavunk eredete az uráli korig követhető vissza. A vas feldolgozásával őseink az ugor korszak utolsó századaiban ismerkedhettek meg. Adatok híján is feltételezhetjük, hogy baskíriai, majd különösen dél-oroszországi tartózkodásuk évszázadaiban maguk készítették vasfegyvereiket és szerszámaikat. Lovasnomád török népekből és földművelő keleti szlávokból álló szomszédságukról ez bizonyítható is. A honfoglalás korára vonatkozólag pedig a közel egykorú Liudprand följegyezte, hogy a magyarok, mielőtt 899. évi itáliai kalandozásukra indultak, egész télen át fegyvereket és nyilakat készítettek.¹²

A honfoglaló magyarok régészeti hagyatékában a vasból készült munkaeszközök és fegyverek az uralkodók. E vastárgyak eredetéről, előállításuk módjáról az írott források semmit nem mondanak. Az első kísérletet a honfoglaló magyarok vaskohászati technológiájának megismerésére Fuchs Erik és Nándori Gyula, illetve Hegedűs Zoltán metallográfiai vizsgálatai jelentik. Ezirányú ismereteink az északkelet- és nyugat-magyarországi ásatások eredményeinek műszaki feldolgozása és különösen az imolai és a kőszegfalvi rekonstruált kemencében

¹¹ *Herm. Ign. Bidermann: Das Eisenhütten-Gewerbe in Ungarn, und dessen früheren Annexen einschließlich der Militärgrenze. Pesth—Graz 1857. 139, 141. l. — Edvi Illés: A vaskohászat 22. l. (Ez a felfogás Horváth Mihályra megy vissza: Kisebbségi Történeti Munkái. Pest. 1868. II. köt. 6. l.) — László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bpest. 1944. 348. l.*

¹² *Hajdú Péter: Finn-ugor népek és nyelvek. Bpest. 1962. 63. l. — Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Bpest. 1954. 2 127—128. l., itt a Liudprand-idézet is: Antapodosis. II. 8. — Bartha Antal: A honfoglaláskori magyar kovácsmesterség társadalmi hátterének kérdéséhez. Történelmi Szemle 4, 1961. évf. 139—140 és 143—144. l. — Uő: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok 97, 1963. évf. 264, 279—280. l.*

végzett vasolvasztási kísérletek alapján jelentősen megnövekedtek.¹³ Mégsem állíthatjuk, hogy a honfoglalók vaskohászata tisztán áll már előttünk. Egyrészt az irodalomban ismertetett technológia legalább annyi joggal tulajdonítható a szlávoknak, mint a magyaroknak, másrészt már az eddigi vizsgálatokból is kitűnik, hogy a részletekben eltérő technikai eljárások éltek egy időben egymás mellett.

A technológiára vonatkozó műszaki vizsgálatok alapján egyelőre nem tudunk állást foglalni abban a kérdésben, hogy volt-e ekkor már valamiféle munkamegosztás az ércelőkészítés, a vasolvasztás és a vasfeldolgozás munkafázisai között. Néprajzi analógiák alapján úgy látszik, hogy „nyáron főképpen a gyeptvasérc kibányászásával, tisztításával és a dústásra való előkészítésével foglalkoztak a kovácsok. Csak késő ősszel és télen dolgozták fel a gyeptvasércet és foglalkoztak a tulajdonképpeni kovácsmunkával.” A vastermelés különböző munkafázisai tehát csak időben váltak még szét, a vasérc gyűjtését és kohósítását is magában foglaló kovácsmesterség azonban elkülönült a társadalom egyéb termelési ágaitól.¹⁴

A honfoglaló magyarok régészeti hagyatékából származó vastárgyak és az eurázsiai nomád népek kohászatából levont néprajzi analógiák arra mutatnak, hogy a magyarok vasművessége nagyjából elérte a kelet-európai népek vaskohászatának akkori színvonalát. Ennek a megállapításnak azonban ellentmondani látszik, hogy ősi finnugor 'vas' szavunk mellett 'acél' szavunk már szláv eredetű, s vasműveseinket is az ugyancsak szláv eredetű 'kovács' szóval jelöljük. Nyelvtudományunk e szavak átvételének idejét és körülményeit nem tudta még tisztázni, csak annyi kétségtelen, hogy az 'acél' nyugati, a 'kovács' déli szláv eredetű.¹⁵ Kohászati szakkifejezéseink általában jövevényszavak. Ezért jutott Munkácsi Bernát már 1894-ben arra a megállapításra, hogy a régi magyarok a bányászatban és fémművéségben nem lehettek jártasak, s következtetését még azzal az egyébként finom megfigyeléssel is alátámasztotta, hogy a kovácsmesterség szerszámjai közül az 'üllő', 'fuvó', 'harapófogó' jelzős kifejezések.¹⁶

Régóta ismeretes a néprajzi szakirodalomból, hogy a kovácsmesterség „egybe volt olvadva a bűbájos, varázsló foglalkozással. . . Mesterfogásai titokban tartottak. . .; egy családban öröklődtek. Tekintély övezte, féltő tartózkodást váltott ki a környező emberekből.”¹⁷ Az ősközösségi társadalmi rend bomlásának időszakában azoknál a népeknél, amelyek ekkor ismerkedtek meg a vas fegyverek és szerszámok erejével, a kovácsmesterség gyakran szakrális, titkos mesterség volt. Ha így volt ez a magyaroknál is, és kovácsmesterségük a honfoglalás idején még nem veszítette el szakrális jellegét, megoldódik a szókincs szegényessége és a régészeti hagyaték, valamint a technológia állapota közötti

¹³ *Fuchs Erik—Nándori Gyula*: Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiai vizsgálata. *Történelmi Szemle* 1, 1958. évf. 328—330. l. — *Hegedűs Zoltán*: Honfoglaláskori vastárgyak és salakok metallográfiai vizsgálatának tanulságai. *Történelmi Szemle* 3, 1960. évf. 119—129. l. — *Zoltay Endre* tanulmánya az 1. jegyzetben id. kézirat monográfiájában.

¹⁴ *Bartha Antal*: Honfoglaláskori kovácsmesterségünkről. *Történelmi Szemle* 1, 1958. évf. 320, 322. l. — *Szőke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bpest. 1962. (Régészeti Tanulmányok. I. köt.) 33—34. l.

¹⁵ *Kniezsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1—2. köt. Bpest. 1955. 59—60, 285. l.

¹⁶ *Munkácsi Bernát*: A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai. *Akadémiai Értesítő* 5, 1894. évf. 130. l.

¹⁷ A Magyarság Néprajza. Bpest. 1943.³ IV. köt. 299. l.

látszólagos ellentmondás. A kölcsönszavak és jelzős kifejezések ebben az esetben nem a mesterség nem-ismerését, hanem titkos voltát bizonyítják. Ezeket a dolgokat nem volt szabad nevükön nevezni — éppúgy, mint pl. a totemállatokat —, bár volt nevük. 'Szarvas', 'farkas' ugyancsak jelzős körülírás, a 'medve' pedig szláv jövevényszó, holott elképzelhetetlen, hogy őseink ne ismerték volna a medvét már a finnugor korszakban, az Ural-vidék erdőségeiben.¹⁸ Míg azonban a medve ősi elnevezése végleg feledésbe merült, a kovács egyik régi magyar megjelölése, ha talán nem is az „igazi” neve, szerencsés módon ránk maradt: jelzős kifejezéssel 'vasverő'-nek mondták egykor ezt a mesterembert, munkahelyét pedig 'vasverőház'-nak.¹⁹

A honfoglaló magyarok szakrális kovácsmestersége minden jel szerint türk eredetű. Történeti irodalmunkban Alföldi András mutatott rá arra, hogy a törköket a kínai források kovácsnépnek nevezik. Ez az állítás nem fedti ugyan a valóságot, de a tévedést nem a kínaiak követték el; a törkök maguk kapcsolták össze a kovácsmesterséggel dinasztiájuk és népük eredetét. Más példák is mutatják, hogy a királyság intézménye számos iráni és török népnél szorosán összefüggött a kovácsmesterséggel. A török népeknél a VII. század, tehát a türk állam-szervezet elterjedése óta a kovácskirály neve a tarchan volt.²⁰ Ez a méltóságnév jelenik meg a honfoglalók Tarján törzsének nevében,²¹ s ezáltal valószínűsíthető türk kovácsok és velük a kovácsmítosz beilleszkedése kialakulóban levő magyar népbe. Alátámasztani látszanak ezt a feltevést a levediai magyarság régészeti emlékei, amelyek szerint a belsőázsiai minuszinszki kultúra fémművességének gyakorlata települt át Levediába, valószínűleg egy belsőázsiai törzs vándorlása és a magyarokhoz való csatlakozása révén, feltehetően a IX. század közepe táján.²²

Új és az eddigieknél sokkal konkrétabb megvilágításba helyezik a kérdést Györffy György kutatásai. Györffy megállapította, hogy a honfoglaló magyaroknál megvolt a kettős királyság intézménye; a törzsszövetség élén Kurszán kende, a szakrális uralkodó, és Árpád gyula, a hadvezér állt. Kurszán az „égben született” Istemi türk kagán leszármazottja volt, Árpád nemzetsége ugyancsak türk eredetű, s „a magyar nomádállam az orchoni türk államszervezet utolsó hajtása”.²³ Ebben az összefüggésben a türk eredetű szakrális uralkodóhoz, a türk eredetű monda és kovácsmítosz letéteményeséhez szervesen kapcsolódik a honfoglaló magyarok még ugyancsak szakrális jellegű kovácsmestersége. Ezért a magyarországi vaskohászat történetének tanulmányozásához a legalkalmasabb kiindulópont Kurszán személye²⁴ és a hozzá kapcsolódó kend néptörődék sorsa.

¹⁸ *Bárcei Géza*: A magyar szókinés eredete. Bpest 1958.² (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek.) 14. l. — *Bartha Antal*: Honfoglaláskori kovácsmesterségünkről 321, 325. l.

¹⁹ *Szamota István—Zolnai Gyula*: Magyar Oklevélszótár. Bpest. 1902—1906; rövidítve: OklSz. 1068. hasáb. — ZsO. I. köt. 2461. sz. (XIV. századi adatok.)

²⁰ *Alföldi András*: A tarchan méltóságnév eredete. Magyar Nyelv 28, 1932. évf. 205—206, 211. l.

²¹ *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest. 1930. 255. skk. II.

²² *Fettich Nándor*: A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok 67, 1933. évf. 257—258. l.

²³ *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest. 1959; rövidítve: *Györffy*: Tanulmányok. 77—84, 107. l.

²⁴ A szakrális jellegű kovácsmesterségnek az uralkodó személyéhez kapcsolódása a társadalmi fejlődés adott fokán bizonyos körülmények között törvényszerű jelenség. Így volt ez, hogy egymástól igen távol eső példákat említsünk, a mongoloknál, ahol a hagyomány a birodalomalapító Dzsingisz kánt „égi kovács”-nak tette meg, s ahol az uralkodó dinasztia a XIV. században rituális kovácsolással egybekötött emlékünnepeket tartott (*Alföldi*: i. m. 207—209. l.), és az ókori hetitáknál is, akiknél a királyt illette meg, mint a zivatar istenének főpapját, a vas-termelés monopóliuma (*Otto Johannsen*: Geschichte des Eisens. Düsseldorf. 1953.³ 44. l.).

A nyugatmagyarországi vasvidék

Kurszán vezér, aki 904-ben pusztult el a bajorokkal vívott harcban, a honfoglaláskor a hajdani Aquincum katonavárosának amfiteátrumában telepedett meg, a mai Óbudán, amit a középkorban az ő nevééről Kurszánváranak neveztek. Kurszán halálával a kende „főkirály” intézménye megszűnt; a főhatalmat a rang szerint második helyen álló, de a katonai vezetést addig is kezében tartó Árpád ragadta magához. E politikai átalakulás részletei valószínűleg örökre homályban maradnak, mint ahogy homály fedi Kurszán esetleges közvetlen leszármazottainak sorsát is. Nagyjából világosan állnak viszont előttünk azok a következmények, amelyek az „égi eredetű” kende népet, az ég színéről „kék”-nek nevezett kendeit sújtották.

A kend népről konkrét ismereteink nincsenek. Szórványos adatok és a nomád népek történetéből vett analógiák alapján valószínűnek látszik, hogy vezetőrétegük a kende tisztí kíséretét alkotta, s hogy fegyveres szabadok és kézművesek tekintélyes csoportja tartozhatott hozzájuk. Feltételezhetjük azt is, hogy Kurszán vezérhez hasonlóan türk eredetűek, talán még a honfoglalás idején is türk etnikumúak voltak.

Kend helyneveink megoszlásából arra következtethetünk, hogy az Árpádok hatalomra jutásuk után Kurszán kendeit szétszórták, nagyrészüket a határokra telepítették. Bennünket a kend népek az a töredéke érdekel, amelynek új szálláshelyét a Vas megyei gyepűkön jelölték ki. Ennek a töredéknek egy része ugyanis bizonyíthatóan vasverő, azaz kovács volt.²⁵

A történettudomány eddig meglehetősen szkeptikus magatartást tanúsított nyugati határmegyéink középkori vaskohászatának lehetőségével szemben. A vasművelésről megemlékező okleveles adatok nemlétében ez a tartózkodás nagyon is indokoltnak látszott, s logikusan oda vezetett, hogy a Nyugat-Magyarország földjéből előkerült, kezdetleges vaskohászatot bizonyító leleteket mind őskoriaknak vagy római korbeliaknak tekintették. Így azok a kísérletek, amelyek bizonyos nyugat-magyarországi földrajzi neveket a vastermeléssel hoztak összefüggésbe, óhatatlanul a dilettantizmus bélyegét hordozták magukon. A legutóbbi évek kőszegfalvi és vasvári ásatásainak eredményei nyomán azonban újra kell értékelnünk az oklevelek adatait, új értelmezést kell adnunk számos helynévnek, s a források új szempontból történő feldolgozásához a kend néptöredék Vas megyébe telepítéséből kell kiindulnunk.

Kurszán kendeinek emlékét Vas megyében két falu neve őrzi: a Rába déli partján Szarvaskend, és a Rábától északra, a Pinka völgyében, a Szék patak mellett Kendszék, más néven Vasverőszék. A távolság a két település között légvonalban kb. 45 km. A nevek összecsengése és a két falu fekvése, valamint egymástól való távolsága egyaránt arra mutat, hogy eredetileg szorosan összetartoztak: a nyugati határra kitelepített kend töredék téli és nyári szállásáról van itt szó, éppen úgy, mint az észak-erdélyi Szarvaskend és Kentelke esetében.²⁶ A nomadizálásnak a két összetartozó helynévben fennmaradt emléke a megszállás korai időpontját tanúsítja, teljes összhangban azzal a megállapítással, hogy a kendei széttelepítésére közvetlenül Kurszán halála és az Árpádok hatalomra jutása után került sor.

²⁵ Györffy: Tanulmányok. 143—144, 147—155. l.

²⁶ Makkai László: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. Századok 78, 1944. évf. 171. l.

Vasverőszék neve önmagáért beszél: eredetileg kovács település volt a Szék patak mellett.²⁷ Kézfenekvő a gondolat, hogy a hajdani Vasverőszék területén, Németsiklény határában talált vassalak, a Kisciklényben előkerült agyagfúvóka és a szomszédos Őriszigeti nagy salakmező a Szék patak mentén²⁸ a kendei vaskohászatának emléke. A helység eredete a X. század elejére nyúlik vissza, ha állandó településsé csak később, a nomád életmód megszűnése után lett is. Kezdetről fogva az Árpádok ellenőrzése alatt kellett állania; arra vonatkozólag, hogy királyi birtok volt-e, vagy a várbirtokok sorába tartozott, nincs adatunk. Az alább következő analógiák alapján valószínű, hogy Vasvár tartozéka volt. Amikor azonban a XIV. század közepén feltűnik okleveleinkben, már Vörösvárhoz tartozott.²⁹

Szarvaskend eredete és korai története nyilván Vasverőszékével azonos. Először 1236-ban említik; egy 1283-ban kelt királyi oklevél szerint IV. Béla adományából került magánkézre, s III. András 1291-ben kelt adománylevelének tanúsága szerint eredetileg Vasvár tartozéka volt. Határában szintén tudunk salakelőfordulásról.³⁰

Szarvaskend és Vasverőszék, a téli és a nyári szállás között majdnem fele úton, a mai országhatáron emelkedik a történeti források szerint csak szőlőiről nevezetes Vashegy, amely azonban nyilván nem véletlenül, s aligha átvitt értelemben³¹ kapta nevét. Tőle délre terül el ugyanis a gyepűfüzesi erdő, ahol Lipp Vilmos említ tíz egymás mellett talált vaskohót,³² Alphons Barb pedig magán a Vashegyen is salakokról, szétrombolt olvasztóról és két nagyobb vasbucáról számol be. Ezekhez a leletekhez csatlakozik a Vashegytől északra a csémi salakelőfordulás, a németújvári járás területén számos salakmaradvány, a Németújvár melletti Ujtelepen egy 2 m átmérőjű salakhalom agyagfúvókatöredékekkel és egy olvasztóhellyel a patakparton, végül Ganócsón — a középkori Kemenfalván — salakon és fuvókákon kívül egy kb. 40—50 liter űrtartalmú szétrombolt olvasztókemence. Barb mindezeket a leleteket őskoriaknak, vagy legalább is római koriaknak tekinti, egyes esetekben önkényes helynévetimológiák segítségével a középkori német lakosságnak tulajdonítja, kormeghatározó értékű kísérőleleteket

²⁷ Elemér Moór: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged. 1936. 154. l.

²⁸ Alphons Barb: Spuren alter Eisengewinnung im heutigen Burgenland. Wiener Prähistorische Zeitschrift 24, 1937. évf. 130—131, 134. l.

²⁹ 1352—55: Wosvereuzek; 1358: Wosvereuzek alio nomine Kendzek (Csánki II. köt. 808. l.); további névalakjait ld. uo. és Schwartz Elemér: A vizek és a helységnevek Nyugatmagyarországon. Magyar Nyelv 23, 1927. évf. 225. l. — Nem Vasverőszékkal, hanem a közeli Sározzékkal lehet azonos a Szecsődi család birtokában levő Szék falu (1236: Zek. Urkundenbuch des Burgenlandes. . . Hrsg. Hans Wagner. I. köt. Köln—Graz. 1955; rövidítve: UBgl. 228. sz. 167. l., 1283: Zyk; 1339: Seek. Csánki II. köt. 796. l.).

³⁰ 1236: Zorwoskend; 1283: Zoruoskend; 1291: villa Castri Ferrei Zoruuskend (Csánki II. köt. 795. l.; Hazai Okmánytár. I—VIII. köt. Szerk. Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold, Vég helyi Dezső. Győr. 1865. — Bpest. 1891, rövidítve: HO. VIII. köt. 229. l., Árpád kori Új Okmánytár. I—XII. köt. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest. 1860 — Bpest. 1874, rövidítve: ÁUO. XII. köt. 501—502. l.) — A salakelőfordulásról Nováki Gyula az id. jegyzetben id. kézirat monográfiájában. — Sarvaskend elnevezésében Györffy: Tanulmányok. 113—114. l. a kendei sarvaskultuszának reminiscenciáját látja.

³¹ Wilhelm Steinhauser: Die Ortsnamen des Burgenlandes als siedlungsgeschichtliche Quellen. Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 45, 1931. köt. 298—299. l. szerint, mivel vaskohászatra utaló koraközépkori adatok akkor még nem voltak ismereteseek, „der Name 'Eisenberg' wird . . . in eine Reihe mit den Namen 'Eisenburg, Eisernes Tor' u. dgl. gehören. Er steht dann wohl in Beziehung zur Talsperre von Burg-Ovár. . .”

³² Lipp Vilmos: Titkári jelentés. A Vas megyei Régészeti Egylet Évi Jelentése 3, 1875. évf. 134. l.

azonban nem említ.³³ Ilyen körülmények között talán nem járunk el felelőtlenül, ha Barb adatainak legalább egy részét a vasverőszéki kendei kovácstevékenységével hozzuk összefüggésbe.

A felsorolt burgenlandi vaskohászati leletek nem rendszeres régészeti kutatás, hanem véletlen feltárások eredményei. Jelentős részüket egyáltalában nem látta szakember, csak a helyi lakosság elbeszéléseiből tudunk róluk. Egészen más a legutóbbi években a mai Magyarország területén felkutatott régészeti emlékek hitele és állapota.

A kőszegfalvi vaskohókat nem tudjuk olyan magátólértetődően valamely középkori településhez kapcsolni, mint ez a németciklényi, kisciklényi és őriszigeti leletek és Kendszék—Vasverőszék esetében lehetséges volt. Ha azonban meggondoljuk, hogy a vaskohászat munkahelyei soha nem a falutelepülés belső részén, hanem messze kint a falu határában, sőt esetleg egyébként lakatlan erdősekben voltak, nem tarthatjuk eleve kizártnak, hogy valamely közelfekvő helységgel mégis összefüggésbe hozhatók. Elképzelésünk szerint ugyanis a korai középkor vastermelői, ha kezdetleges kohók akár a folyamatos használat, akár más okok miatt használhatatlanná váltak, más közeli alkalmas helyen készítették maguknak új olvasztókemencéket, s így egy-két emberöltő alatt nagyobb, esetleg több száz km²-nyi területen is hátrahagyhatták nyomaikat. Mint ahogy meg vagyunk győződve arról, hogy a vasverőszéki kendei vaskohászatának nem a helybeli leletek az egyedüli ránk maradt emlékei, hanem a Barbnál felsorolt távolabbi lelőhelyek egy részét is az ő tevékenységüknek tulajdoníthatjuk, ugyanilyen megfontolások alapján lehetségesnek tartjuk azt is, hogy megtaláljuk a kőszegfalvi kohólelethez tartozó korai Árpád-kori falutelepülést. Így tűnik szemünkbe a térképen a kőszegfalvi lelőhelytől néhány km-re keletre fekvő Tömörd.

A kendei példája nyomán biztosra vehetjük, hogy a honfoglaló magyarok vaskohászatainak egy része türk eredetű, talán még mindig türk etnikumu is volt. Tömörd (XIII. századi okleveleinkben Temerd) helynevünk jelentése pedig a török temir 'vas' szóból fejthető meg;³⁴ a -d kicsinyítő képzőből fejlődött helynévképző, amelynek kormeghatározó értéke van: -d képzős földrajzi neveink általában a XIV. századnál régebbiek, többnyire XII. századiak, s lehetett régebben képző nélküli, pusztán alanyesetben álló alakjuk is.³⁵

A Tömörd falunév ilyen magyarázatának helyessége nem áll teljesen vitán fülül. Elképzelhető e helynév személynévi eredete is, hiszen a Komárom megyei Tömördről az I. László-kori pannonhalmi birtokösszeírás azt mondja, hogy egy colonusról kapta a nevét.³⁶ Helynévmagyarázatunk lényegét azonban ez az ellenvetés nem érinti. A kend néptörődék jelenléte Vas megyében, az ugyancsak türk etnikumra utaló Kazár helynév³⁷ Tömördtől délre, a környéken feltárt vagy

³³ Barb: i. m. 133, 135—139, 141—144. l. — Etimológiáira jellemző, hogy Kemenfalva nevét a német 'Kamin' ~ magyar 'kémény'-ből származtatja, s ebben is a helyi vaskohászat emlékét látja.

³⁴ Tömörd helynevünk etimológiájának erre a lehetőségére *Makkai László* hívta fel a figyelmemet.

³⁵ *Bárczi*: i. m. 155—156. l.

³⁶ „... praedium ... quod a colono nomen sibi accepit Tumurdi”. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I—XII/B. köt. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bpest. 1902—1916; rövidítve: PRT. I. köt. 591. l.)

³⁷ 1224: praedium ... quod vocatur Chuzar (UBgl. I. köt. 136. sz. 99. l.); 1283: possessio Kazaar; 1284: villa Kazar stb., ma Kozárpusztá, Salköveskút és Söpte között. *Csánki* II. köt. 762. l.).

nyilvántartott korai Árpád-kori vaskohászati lelőhelyek, többek között éppen Tömörd területén is,³⁸ együttvéve szinte bizonyossá teszik ennek a helyneveünknek akár közvetlenül, akár egy személynéven keresztül közvetve a temir 'vas' szó eredeti, konkrét jelentéséből történt levezetését.

Tömörd koraközépkori történetét a következőképpen rekonstruálhatjuk: talán a vasverőszéki kendeikkel egyidőben, esetleg valamivel később, de mindenestre még a X—XI. században szállt meg itt egy közelebről meg nem határozható türk etnikumú vaskohász közösség. Okleveles adataink a faluról 1233 óta vannak. Lakói ekkor Vasvár alá tartoztak, 1237-ben a királyné népeinek mondják őket, 1238-ban, majd 1270-ben ismét Vasvár népeinek.³⁹ Vaskohászatukról az oklevelek nem emlékeznek meg.

Az eddigiek alapján szinte már hajlandók lennénk azt állítani, hogy Vas megye területén a X. században idetelepített kendei és más, velük rokon népelemek honosították meg a vaskohászatot, és szívesen tekintenők a kőszegfalvi kohókat a honfoglaló magyarok keletről magukkal hozott, ősi kohótípusának. Ez az egyidőben valóban fölmerült munkahipotézisünk azonban csakhamar tarthatatlannak bizonyult. A nyugat-magyarországi kohótípus ugyanis szoros rokonságot mutat az alsóausztriai Rax oldalában néhány évvel korábban feltárt X—XII. századi kohókkal, amelyek csak német vagy szláv etnikumhoz köthetők.⁴⁰ Német lakosság a mai Kőszegfalva vidékén a XI—XII. században teljesen valószínűtlen, a szláv etnikumra utaló megoldást viszont helynévi adat is támogatja.

A borsmonostori apátság 1225. évi ún. privilegium magnumában bizonyos rétek határleírása során lép elő a Répce „rivulus Wigne Wise” nevű jobboldali mellékfolyója, a mai ólmodi patak, majd 1233-ban „Wygna potoka” néven, Zsidány határjárásában, Zsidánynak Tömördtől való elhatárolása után, a kőszegfalvi kohóktól nem messze északnyugatra.⁴¹

A szláv 'vigne, vihne' szó, amely a magyarban 'vinnye' formában honosított meg, kovácsműhelyt jelent. Hogy helynévként, földrajzi névként való előfordulása vaskohászatról tanúskodik, már Bél Mátyás fölismerte a Bars megyei Vihnyéről szólván. Az ólmodi Vignapatak nevének átvételét igen korai időpontra, valószínűleg a X—XI. századra kell tennünk; Moór Elemér helynévizsgálatai ugyanis azt bizonyítják, hogy a Répce mentén a honfoglaló magyarok szláv lakosságot találtak.⁴²

Kérdés, megelőzte-e ez a szláv vaskohászat a honfoglaló magyarok, illetve a kendei megjelenését.

Lipp Vilmos közléséből tudjuk, hogy 1874 őszén a gyepűfüzesi erdőben vízlevezető csatorna ásása közben, 2/3 m mélységben tíz, sorjában egymás mel-

³⁸ A salakelőfordulásról *Nováki Gyula* az 1. jegyzetben id. kéziratos monográfiában.

³⁹ 1233: *Temerd de Ferreo Castro* (HO. V. köt. 13—14. l.); 1237: *populos regine, quorum villa T(en)erd dicitur* (UBgl. I. köt. 235. sz. 172. l.); 1238: *Temerd, que fuisset castri* (*Nagy Imre*: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I—II. köt. Sopron. 1889—1891; rövidítve: Sopron O. II. köt. 151. l.); 1270: *populi Castri Ferrei de villa Temerd* (ÁUO. VIII. köt. 301. l.).

⁴⁰ *R. J. Mayrhofer—Fr. Hampl*: Frühgeschichtliche Bauernrennfeuer im südöstlichen Niederösterreich. Wien. 1958. (Archaeologia Austriaca. Beiheft 2) 113—114. l. — *Nováki Gyula* tanulmánya az 1. jegyzetben id. kéziratos monográfiában.

⁴¹ 1225: *ad rivulum Wigne Wise, quem descendens pergit in Rebee* (Sopron O. I. köt. 13. l.); 1233: *ad Wygna potoka* (HO. V. köt. 13. l.); 1233: *ad Wigna pothoca* (HO. V. köt. 15. l.); 1412: *ad locum qui diceretur vignapataka* (HO. V. köt. 205. l.).

⁴² *Moór*: i. m. 58, 276. l. — *Knieszsa*: i. m. 1/2. köt. 781. l. — *Mathias Bel*: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. . . Viennae. 1735—1742. IV. köt. 242. l.

lett álló, 1 m magas és 1 m alapátmérőjű, kerek kúpidomú vaskohót találtak.⁴³ Sajnos erről a rendkívül érdekes leletről csak Lipp leírása áll rendelkezésünkre, maguk a kohók a szakszerűtlen feltárás során megsemmisültek. Datálásukat lehetővé tevő kísérőleletek nem kerültek elő, Lipp történelem előtti időkre utaló kormeghatározása így nem lehet mérvadó. Egy külföldi analógia nyomán ennél sokkal közelebbi időpontra kell gondolnunk. A gyepűfüzesi lelet elrendezésében is, méreteiben is a VIII—IX. századi morvaországi batterscher-kohótelepekre emlékeztet.⁴⁴ Ha ezt a ma még csak ötletszerű feltevésünket a további kutatások igazolnák, határozottan állíthatnók a nyugat-magyarországi vaskohászat VIII—IX. századi szláv alapvetését. Egyelőre azonban az úgy látszik szlávnak minősülő nyugat-magyarországi kohótípus és a más szláv eredetű helynevekkel együtt előforduló Vignapatak alapján csak annyit mondhatunk, hogy a X. század elején ide telepített kendeikkel és más türk elemekkel egyidőben vaskohászattal foglalkozó szlávok is éltek a későbbi Vas megye területén; lehetséges, hogy Árpád fejedelem a nyugati határvidék szláv vaskohászatára telepítette rá a honfoglaló magyarok vaskohászeit.

A Vasverőszékről, Szarvaskendről és Tömördről eddig elmondottak azt mutatják, hogy a magyar államszervezet később is ellenőrzése alatt tartotta különböző eredetű kovácsnépeit. Szarvaskend és Tömörd még a XIII. század második felében is Vasvár tartozéka volt. Ezért most Vasvárra kell fordítanunk figyelmünket.

Vasvár helynevünk etimológiájával a nyelvészeti szakirodalom sokat foglalkozott, s a szerzők legnagyobb része arra az álláspontra helyezkedett, hogy Vasvár nevének — mivel koraközépkori vastermelésnek ezen a vidéken az írott forrásokban nyoma sincsen — nem lehet semmi köze a 'vas' eredeti, konkrét jelentéséhez; a szó itt átvitt értelemben szerepel, s a gyakran előforduló és ma is élő Vaskapu nevek analógiájára 'erős vár'-at, 'megerősített, bevehetetlen vár'-at jelent. Ezt az eddig általában elfogadott értelmezést⁴⁵ a fentiekben csoportosított régészeti és történeti forrásanyag alapján kétségbe kell vonnunk. Különösen megfontolandó érvet szolgáltatnak az 'erős vár' értelmezéssel szemben a Vasvár mellett feltárt, a kőszegfalviakhoz hasonló típusú kohóleletek. Ennek ellenére nem tartjuk kielégítőnek a Vasvár helynévnek a helyi vaskohászatból eredeztetését. Egyrészt a helynév -vár utótagja nem illik bele a Vasverőszék, Tömörd, vagy az ország más területeiről ismert, s alább sorra kerülő Vasas helynevek csoportjába, hanem a másutt is folyó vastermelésnél többre mutat; másrészt a vasvári kohók „nyugat-magyarországi” jellege alapján szláv eredetű helynevet várnánk, későbbi megyeszékhelyről levén szó, nem is valami Vignapatakot, hanem Visegrád, Nógrád, Csongrád-típusút. Vasvár helynevünk eredetének vizsgálatát ezért össze kell kapcsolnunk Vas megye elnevezésének magyarázatával.

Itt azonnal el kell vetnünk azt az önmagától kínálkozó, ám éppen ezért gyanút keltő magyarázatot, amely már több ízben is felbukkant az irodalomban,⁴⁶

⁴³ Lipp; i. m. 134. l.

⁴⁴ Pleiner; i. m. 208—224. l. Mindenesetre nehézséget okoz, hogy ilyen kohó-batteria a Dunától délre még nem került elő.

⁴⁵ Pais Dezső: Magyar Anonymus. Bpest. 1926. 147. l. — Steinhäuser; i. m. 299. l. Stb. — Vasvár nevét a tudományos közfelfogással ellentétben 'vaslerakodóhely'-ként értelmezte Holub József: A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára. Bpest. 1938; rövidítve SzIE. II. köt. 106. l.

⁴⁶ Lipp Vilmos; A történelem előtti kor Vas megyében. A Vas megyei Régészeti Egylet Évi Jelentése 4, 1876. évf. 81—83. l. — Járdányi-Paulovics István: A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948. évben. Debrecen. 1949. 10. l.

hogy Vas megye a területén folyt vasművelésről kapta volna a nevét. A megye nevének eredeti, teljes alakja Vasvár megye, Vasvár megyéje volt, s elnevezését kétségkívül ugyanolyan névadási elvek alapján nyerte, mint az ország többi megyéi. Egyetlen megyét nem neveztek el a területén folyó gazdasági tevékenységről, termelő munkáról.

Legrégibb, általában I. István-korinak tekintett megyéink névadás szempontjából két csoportra oszlanak. Vagy első ispánjuk nevét tartották meg, mint pl. Csanád, Doboka, Hont, Szolnok stb., vagy azét a várét, amely a megyeszervezés központja volt: Fejérvár, Zemplén, Ujvár stb. Ez utóbbi csoportba tartozik Vasvár megye is.

I. István-kori vármegyéink egy-egy honfoglaló nemzetség szállásterületének felelnek meg.⁴⁷ Sajnos egyáltalában nincsen semmi támpontunk arra, hogy milyen nemzetséget keressünk Vas megyében. A későbbi Vasvár megye, vagy legalább is a megye területének egy része a kendek idetelepítésének tanúsága szerint igen korán, már a X. század elején az Árpádok ellenőrzése alatt állt, s ha feltételezzük, amire nyomós okaink vannak, hogy a megyeszervezet teljes egészében nem I. István személyes alkotása, hanem egy hosszabb történelmi folyamat eredménye, amely folyamat már a X. században, legkésőbb Géza fejedelemsége idején megkezdődött,⁴⁸ Vas megyét feltétlenül az I. István uralkodása előtt megszervezett megyéink közé kell sorolnunk. A megye székhelye, Vasvár, az eddigi régészeti kutatások szerint az őskortól fogva többnyire lakott, időnként jelentékeny hely volt.⁴⁹ A honfoglalók azonban aligha találtak itt nagyobb szláv települést; a magyar helynévadás arra mutat, hogy Vasvár a magyar államszervezés során nyerte nevét meghatározó funkcióját. Ez a funkció nem lehetett a vastermelés, sokkal inkább a vár ellenőrzése alatt álló terület vastermelésének felügyelete, irányítása, a vaskohászattal foglalkozó várnépek által beszolgáltatott vas raktározása, s talán forgalombahozatala is.⁵⁰ Arra kell tehát gondolnunk, hogy Vasvár a X. századi és későbbi nyugat-magyarországi vasművelés adminisztratív központja volt.

Ezt a magyarázatot támasztja alá Miklós nádor 1226. évi oklevele. A nádor ebben az oklevélben állást foglal a pannonhalmi apátság és az apátság szolgáló-

⁴⁷ Györffy: Tanulmányok. 16—36. l.

⁴⁸ A magyar megyeszervezet keletkezésének bonyolult problematikáját itt még vázlatosan fölvetni sines terünk. Most csak néhány történészünk és régészünk e tárgykörre vonatkozó elgondolásaira kívánunk utalni, annak bizonyítékaként, hogy megyéink I. István előtti eredetének hipotézise különböző koraközépkori kutatások során a legutóbbi időkben is ismételten fölmerült. (A régebbi hasonló nézetek összefoglalását ld. Holub: i. m. 74. l.) Tóth Zoltán: Szent István legrégibb életirata nyomán. Századok 81, 1947. évf. 61. l. Ranzanus szövegének elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy az általa föltételezett elveszett István-legendá megemlékezett Géza vármegyeszervezéséről. Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 92, 1958. évf. 333—335. l. meggyőző érveléssel fejtette ki, hogy a várispánsági szervezet az Árpád-törzs hatalmi körzetén kívül is kiépült, nyilván az Árpádok megyeszervezésével párhuzamosan, még a királyság megalapítása előtt. B. Szőke: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. Studia Slavica 2, 1956. évf. 152. l. szerint a régészeti forrásanyag arról tanúskodik, hogy a magyar államszervezet a X. század közepe táján, Taksony fejedelem idejében kezdett kialakulni. Bartha Antal: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok 97, 1963. évf. 508. l. pedig abból a tényből, hogy Biborbanszületett Konstantin a magyarok nemzetségeiről nem szól, noha a besenyő nemzetségekről megemlékezik, olyan következtetésre jut, hogy a X. század közepén „az egykor vérségi alapon szerveződött magyar nemzetségek helyét . . . területi szervezeti formák foglalták el”.

⁴⁹ Járdányi-Paulovics: i. m.

⁵⁰ Holub: i. m. 82. l. mutat rá — nem Vasvárra konkretizálva —, hogy a megye központjában szolgáló várban „helyezték el s őrizték az illető uradalom termését s egyéb jövedelmeit”.

népeinek rendkívül kiéleződött osztályharcában, és megállapítja, hogy a szolgálónépek milyen terhek viselésére kötelesek. A nádor döntése állítólag a régi szokást vette alapul. Mellőzve azt a jogosan fölmerülő kérdést, hogy mennyiben állította vissza a nádor valóban a régi jogszokást, és mennyiben rögzített inkább egy kompromisszumot a szolgálónépek szokásos terhei és az apátság új követeléseinek között, itt a nádori ítéletnek a pannonhalmi apátság kovácsaival foglalkozó, 18. pontját kell megvizsgálnunk. Észert a kovácsok kötelesek a monostor mellett egy üllőn dolgozni, de nem kötelesek maguk szállítani a vasat; csupán egyikük tartozik elmenni „ad ferreum castrum”, hogy a vasat kiválassza.⁵¹ Ezt a „ferreum castrum”-ot irodalmunk meglepő módon többféleképpen értelmezi. Pauler Gyula „vasas láda”-nak fordította, a Pannonhalmi Rendtörténet szerint „bizonyára nem volt a műhelyben vagy a közeli kamrában levő »vasas láda«, hanem valamely távoli vasraktár”, Lederer Emma pedig vasbányának fordítja, holott nyilvánvaló, hogy Ferreum Castrum, azaz Vasvár volt, mint erre egy későbbi munkájában már Erdélyi László, majd Holub József is rámutatott.⁵² Ha a pannonhalmi apátság kovácsait Vasvárról, egy királyi megye székhelyéről látták el rendszeresen vassal, akkor ehhez az államhatalomnak valami köze volt; a Miklós nádor oklevelében említett kiválogatásból pedig arra kell következtetnünk, hogy állandó jellegű vasraktár volt itt.

Felmerülhet ezzel kapcsolatban az a gondolat, hogy bár az oklevél Vasvárt mint vasraktárt említi, ebből még nem következik, hogy a Vas megyében kitermelt vas gyűjtőhelye volt; hátha külföldi eredetű vasat tároltak Vasváron? Ezt az ellenvetés véleményünk szerint nem meggyőző. Import vas jelentősebb mennyiségben csak Stájerországból jöhetett. A stájer vastermelés azonban csupán a XII—XIII. században öltött nagyobb méreteket,⁵³ s ez Vasvár, mint lerakódóhely kialakulása szempontjából túl késői időpont; ezenkívül, ha Vasvárnak a nemzetközi vaskereskedelemben valami szerepe lett volna, ennek a későbbi idők oklevelés anyagában nyoma kellene, hogy legyen. A tatárjárás után az itteni vasraktárt többé nem említik, s a vasvári hospesek 1279. évi privilégiuma,⁵⁴ amely kereskedői tevékenységüket részletesen tárgyalja, csak a posztó-behozattalal foglalkozik, vasbehozattalal nem.

A koraközépkori nyugat-magyarországi vaskohászat nem korlátozódott Vas megye területére. A Sopron megyei vaskohászati leletek történeti értékelése azonban egyelőre megoldhatatlan feladat. Bármily kézenfekvő lenne is a Vas megyei példa nyomán a Sopronban feltárt régészeti emlékeket és a megye déli szegélyéről, Kőszegfalva—Tömörd közeléből ismert salakelőfordulásokat éppen úgy, mint a felsőpulyai járás területéről Barbnál felsorolt különböző salakmaradványokat és a csávai elpusztult vaskohót⁵⁵ a honfoglaláskor itt talált szlávoknak

⁵¹ „18. Fabri vero ex eisdem populis tenentur operari apud monasterium in una incude, non tamen ipsi debent portare ferrum, sed unus faber ex ipsis vadat ad ferreum castrum pro eligendo tantum ferro. Similiter tenentur facere ferramenta et alia necessaria preter dictam unam incudem.” (PRT. I. köt. 679. l.)

⁵² Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. Bpest. 1899. 2. I. köt. 349. l. — PRT. I. köt. 200. l. — Lederer Emma: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. Századok 61—62, 1927—1928. évf. 504—505. l. — Erdélyi László: Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban. Bpest. 1907. 31. l. — Holub: i. m. 106. l.

⁵³ Ludwig Büttner: Das Eisenwesen in Innerberg-Eisenerz bis zur Gründung der Innerberger Hauptgewerkschaft im Jahre 1625. Archiv für österreichische Geschichte 89, 1901. köt. 460—461. l.

⁵⁴ HO. V. köt. 60—62. l.

⁵⁵ Nováki Gyula tanulmánya az 1. jegyzetben id. kéziratos monográfiában. — Barb: i. m. 117—129. l.

vagy a közéjük települt magyaroknak tulajdonítani, ehhez ma még semmiféle kormeghatározó kísérőlet nem áll rendelkezésünkre. Hogy legalább részben a X—XIII. századból származhatnak, egyelőre csupán egy 1222. évi határjárásban Lakompak közelében előforduló „Scenegueteu Zormu” helymegjelölés⁵⁶ valószínűsíti. Ebben az összefüggésben kell megvizsgálnunk Kismarton német Eisenstadt elnevezésének problémáját is.

A nyelvészeti szakirodalom Vasvárhoz hasonlóan Kismarton—Eisenstadt-ról is megállapította, hogy nevének a 'vas' eredeti jelentéséhez semmi köze sincs, hanem 'vasból való, azaz erős, megerősített város'-ként értelmezendő. Bizonyítani látszott ezt a magyarázatot, hogy Marton az okleveles anyagban 1264, Eisenstadt viszont csak 1373 óta ismeretes,⁵⁷ amikor ezen a területen már valóban nem lehet szó vastermelésről. Fel kell azonban elevenítenünk Pauler Gyulának egy megállapítását arról, hogy a Freisingi Ottó Krónikájában az 1118. év eseményeinek előadása során megemlített nyugat-magyarországi Castrum Ferreum, amelyet az „ad claustra terrae”, azaz a gyepükig előnyomuló Lipót osztrák herceg feldúlt, nem lehetett a gyepűvonalon jóval belül fekvő Vasvár, „hanem Sopron megyében kellett feküdni, s ekkor talán Kis-Márton—Eisenstadtra gondolhatni, melynek létéről akkor még más nyom nincs . . ., de lehet Oedenburg is, melyet talán Eisenburgnak ejtettek vagy értettek”.⁵⁸ Kétségtől az előbbi megoldás tűnik valószínűbbnek, de gondolatmenetünk nem kívánja meg, hogy a kérdést feltétlenül eldöntsük; elegendő számunkra annyi, hogy volt Sopron megyében a XII. század elején egy megerősített hely, amely — s ez lényeges — egy osztrák forrás szerint nevét a vasról nyerte. Nem a vaskohászatról, mert ez leleteink tanúsága szerint az erdőkben, kicsiny patakok partján, és nem megerősített helyeken folyt, hanem inkább a vaskereskedelemről. Wenzel Gusztáv a XII. század végéről származó steini vámszabályzatnak a bányatermékekről szóló tételét a koraközépkori magyarországi bányaművelés bizonyítékának tekintette. Ha Wenzel feltevése helytálló,⁵⁹ akkor a vas esetében elsősorban Nyugat-Magyarország vastermelésére kell gondolnunk. Ha volt Ausztriába irányuló vas-kivitelnk, ennek utolsó magyarországi állomása Kismarton lehetett.⁶⁰ egy, talán alárendelt jelentőségű castrum ferreum — Ausztria számára.

Arra, hogy a Pauler által Sopron megyében föltételezett Castrum Ferreum a Vas megyei Vasvárhoz hasonlóan a megyei vastermelés adminisztratív központja lett volna, még közvetett adataink sincsenek, s a Sopron megyei vaskohá-

⁵⁶ UBgl. I. köt. 124. sz. 89. l.

⁵⁷ Schwartz Elemér: Kismarton — Eisenstadt. Magyar Nyelv 24, 1928. évf. 108—111. l. — Csánki III. köt. 587, 592. l. — XVIII. századi útleírások említenek Kismarton vidékén vaselőfordulásokat, sőt hallomásból vaskohászatot is (Barb: i. m. 146. l. — E. Kranzmayer—K. Bürger: Burgenländisches Siedlungsnamenbuch. Eisenstadt 1957. Burgenländische Forschungen. 36. köt. 54—55. l.), ezek azonban a helynévmagyarázatnál nem jönnek komolyan szóba.

⁵⁸ Pauler: i. m. I. köt. 231. l.

⁵⁹ Wenzel: i. m. 23. l. nézetét azért nem tehetjük minden aggály nélkül magunkévá, mert a steini vámszabályzatnak az a részlete, amely szerint „de IIII wagensvn I denarium, de massa ferri II denarios” kellett fizetni, bárholnan érkező kereskedőkre („omnes generaliter advenientes cuiuscunque conditionis fuerint homines”) érvényes; Magyarországot ez a szöveg nem, az uo. idézett hainburgi vámszabályzat pedig csak a rézzel kapcsolatosan említi. (Adrianus Rauch: Rerum Austriacarum Scriptores. Vindobonae. 1793. I. köt. 209. l., II. köt. 106, 108. l.)

⁶⁰ Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63, 1929. évf. 148. l. szerint a Sopronból Ausztriába vezető utak nem érintették Kismartont. A XII. századi kereskedelmi utak részletekbe menő rögzítéséhez azonban ismereteink túlságosan töredékesek, így a kérdést eldönteni egyelőre nem lehet.

szatillelőhelyek földrajzi megoszlása teljesen valószínűtlenné tesz minden ilyen elképzelést. A nyugat-magyarországi vasvidék összefüggő területe nyilván egy adminisztratív központ alá tartozott. Így fölvetődik az a kérdés, hogy nem *előzte-e meg a megyeszervezést ezen a területen valamiféle kezdetlegesebb vasipari iránnyal a tisztaság létesítése*.⁶¹ Ezt a kérdést egyelőre megválaszolatlanul hagyva előbb azt a problémát igyekszünk megoldani, hogy mikor és miért szűnt meg a vaskohászat Nyugat-Magyarországon.

A Kőszegfalván és Vasváron feltárt vasolvasztó kemencék egyöntetűen a XI—XII. századra datálhatók. A kőszegfalvi kohókról a Béla ifjabb király 1233. évi oklevelében foglalt részletes határjárás alapján⁶² szinte teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy ekkor már használaton kívül voltak. Az 1222-ben említett Szénégető helymegjelölés Lakompak határában viszont még a vaskohászat meglétére utal, mint ahogy Miklós nádor 1226. évi okleveléből is arra következtethetünk, hogy Vasvár ekkor még széles területek számára szolgálhatott vasraktárral. Mivel a pannonhalmi apátság és szolgálonépei között az 1230-as években továbbfolyt a küzdelem a földesúrnak járó szolgáltatások körül, IV. Béla király 1240-ben új ítélezés formájában — néhány kisebb módosítással — átírta és megerősítette Miklós nádor 14 évvel azelőtti ítéletlevelét; az apátság kovácsainak kötelezettségeiről szóló pont változatlan szövegezésben került bele a királyi oklevélbe.⁶³ Vasvár vasraktár jellege tehát 1240-ben még megvolt, a tatárjárás után ilyenfajta funkciójáról többé nem hallunk. Szarvaskend a XIII. század második feléig, Tömörd pedig még a század végén is Vasvár alá tartozik, de az őket az 1230-as évektől kezdve szórványosan emlegető oklevelek vasiparukról nem szólnak. Mindebből arra következtethetünk, hogy a vaskohászat Nyugat-Magyarországon, ha nem is egy csapásra, de meglepően rövid idő alatt, a XIII. század közepe táján szűnt meg.

A Rax oldalában feltárt X—XII. századi vasolvasztók a kőszegfalviakkal és a vasváriakkal lényegében azonos technikai színvonalon álltak. A XII. század folyamán megkezdődött és a XIII. században egyre nagyobb méreteket öltött az alsó-ausztriai és különösen a stájerországi vasérctelepek kiaknázása. Valamikor 1227 és 1262 között megkezdődött a vízierőnek a vaskohászatban való felhasználása a stájerországi Erzbergen, s a technika forradalmasítása azonnal $2\frac{1}{2}$ -szeresére növelte a vasbucák méreteit, egyben megnyitotta az utat a vastermelés mennyiségének szakadatlan fokozása, minőségének állandó javítása előtt.⁶⁴ Eisenerz bányái a nyugat-magyarországi vaslőhelyeknél sokkal jobb minőségű nyersanyagot bocsátottak a kohászat rendelkezésére, s a technikailag magasabb rendű stájer vasolvasztók és hámorok termékei akár vizen, akár tengelyen könnyen és gyorsan eljuthattak Magyarországra. Az osztrák vas elterjedéséről ebben a korai időszakban nincsenek még adataink, csak a fazekasáruk

⁶¹ Holub: i. m. 74. l. feltételezi, hogy „a fejedelmi birtokok ellenőrzésének kialakult valamiféle egyszerű formája a X. század folyamán”, ez azonban még nem tekinthető szerinte vármegyének.

⁶² A határ Zsidány és Tömörd között az ablanci völgyben húzódik, ahol a kőszegfalvi vasolvasztó telep fekszik. Az oklevél szerint „vallis autem illa dividitur ita, quod Woswarienses occasione terre sue ad terram Sodian transire non possent, nec terra Sodian ad Woswarienses” (HO. V. köt. 14. l.). Egy ilyen részletező határleírás megemlékezett volna a helyszínen folyó vasolvasztásról, már csak azért is, hogy meghatározza hovatartozását.

⁶³ PRT. I. köt. 791. l. (Miklós nádor ítéletlevelét előzőleg átírta már II. András is 1233-ban: PRT. I. köt. 714. l.)

⁶⁴ Hans Pirchegger: Das steirische Eisenwesen bis 1564. Graz. 1937. 14—17. l.

importjának megindulására hivatkozhatunk, mint analógiára,⁶⁵ de a folyamatot másképpen nem tudjuk elképzelni.⁶⁶ Akik Magyarországon eddig vasszükségletüket belföldi vaskohászok munkájának termékeiből fedezték, igényeiket a külföldi, nemcsak ausztriai, hanem általában nyugat-európai eredetű vasárak megvásárlásával jobban ki tudták elégíteni.⁶⁷ Az immár fölöslegessé vált nyugat-magyarországi vaskohász közösségeket így a XIII. század második felében elnyelte a kialakulóban levő egységes jobbágyosztály tengere.⁶⁸

Az észak-borsodi vasvidék

A nyugati határvidék mellett az ország másik, a mi szempontunkból régészeti felkutatott területe az észak-borsodi vasvidék. A régészeti leletek történeti értékelése során itt is ugyanazzal a nehézséggel kell megküzdünk, mint Nyugat-Magyarországon: az okleveles forrásanyag szinte teljes hiányával.

Az észak-borsodi vasvidék a Sajó középső, a Rima és a Bódva torkolata közé eső szakaszának két oldalán terült el. Déli határa a Bükk-hegység északi lejtője volt; északi irányban átterjedt a borsodi megyehatáron, Gömör délkeleti szegélyére és Tornába is. A Bükk északi lejtőin, valamint a Sajó és a Bódva közti hegyvidéken a helynevek úgyszólván teljesen a szlávoktól származnak; a magyarok nyomai a Sajó völgyének ezen a szakaszán igen gyérek, s csupán a Sajó közvetlen közelében találhatók. Az észak-borsodi vasvidék lakossága ezek szerint a honfoglalás idején, s valószínűleg még hosszú ideig ezután is szláv volt. A magyarok a jelek szerint viszonylag későn telepedtek rá az itt élő szlávokra, a Bódva völgyében például csak a XII. század folyamán.⁶⁹ Az észak-borsodi vasvidéken föltárt és a X—XII. századra datált vaskohókat és a nagyszámú salak-

⁶⁵ *Holl Imre*: Külföldi kerámia Magyarországon (XIII—XVI. század). Budapest Régiségei XVI, 1955. köt. 171—175. l.

⁶⁶ *Pirchegger*: i. m. 59. l. feltételezi, hogy Leoben város kereskedői már az első Habsburgok alatt, tehát a XIII. század végén kezükbe vették a Magyarországra irányuló stájer vasexportot.

⁶⁷ Valószínűleg ilyenfajta minőségi áruk is rejtőznek az 1255. évi — egyébként tatárjárás előtti viszonyokat tükröző — győri vámszabályzatnak a latin hospesek szekereire kirott feltűnően magas vámtételében. (AUO. VII. köt. 523. l. — *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000—1325. Bpest. 1916. 527. l. — *Domanovszky Sándor*: A harmincadvám eredete. Bpest. 1916. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV. köt. 4. sz. 24. skk. l.) A XIV. században már hajórakományszámra szállítják a nyugati vasárut Magyarországra (*Bildermann*: i. m. 151. l.).

⁶⁸ 1388-ban említenek bizonyos „domorum fabricatoriarum ferri”-t, 1392-ben pedig „duarum domorum, ubi ferrum per folles demolliri consuevit vulgo Vosuereuhaz appellatarum”-ot a Vas megyei Borostyánkő várának tartozékai közt, közelebbről meg nem jelölt helyen, feltehetően az uradalom azóta már eltűnt Hámor nevű falujában (ZsO. I. köt. 530, 2461. sz. — *Csánki* II. köt. 753. l.). A Hámor helynév vízierővel működő vasolvasztókra mutat, e „vasverőházak” tehát nem lehetek hasonlóak a Kőszegfalván és Vasváron föltárt XI—XII. századi kemencékhez. A „vulgo Vosuereuhaz” kitételből alighanem joggal következtethetünk arra, hogy a borostyánkői uradalomban élő vaskohászok magyarok voltak, s így talán feltehető az is, hogy az egykori Vasvárhoz tartozó vasművelők leszármazottai. Mégsem volna helyes a borostyánkői uradalom vaskohászataiban a nyugat-magyarországi vasvidék vastermelésének folytatását látni. A XIV. század végi hákori vaskohászat egy uradalom tartozékaként helyi igények kielégítésére szolgált, s ha az itt dolgozó vaskohászok társadalmi helyzetéről nem is tudunk semmit, az bizonyos, hogy X—XII. századi feltételezett elődeikkel szemben nem egy országos jellegű szervezethez tartoztak, hanem valamilyen formában magánföldesúri keretek közé illeszkedtek be. Az is bizonyos, hogy a vízierő alkalmazásához nem autochton technológiai fejlődés, hanem stájerországi átvétel útján jutottak el. Végül, ha a borostyánkői uradalom vaskohászai Vasvár szolgáltató népeinek leszármazottai voltak is, két vasverőházukkal ezeknek csak elenyésző töredékét alkothatták.

⁶⁹ *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században. SzIE. II. köt. 380, 408—409. l.

előfordulást ennél fogva minden valószínűség szerint a szláv lakosságnak kell tulajdonítanunk; mégis bizonyos fokú óvatosságra int az etnikum kérdésében néhány, éppen a vastermelésre utaló magyar helynév felbukkanása a szláv környezetben.

Az észak-borsodi vasvidékről rendelkezésünkre álló régészeti, helynévi és okleveles adatok mintegy 5000 km²-nyi területen rögzíthetők. Ilyen nagy kiterjedésű, intenzív vastermelés nem lehetett a helyi lakosság magánügye. Föl kell tételeznünk, éppen a nyugat-magyarországi analógia alapján, hogy a kialakuló magyar államszervezet valamilyen formában itt is biztosította magának a vastermelés ellenőrzését és irányítását. E szervezeti keret nyomait kutatva az észak-borsodi vasvidék nyugati szélén egy Vasvár nevű puszta vonja magára figyelmünket, Ózd mellett, a Hangony völgyében.

A Borsod megyei Vasvárról régebben azt lehetett volna gondolni, hogy valamilyen, előttünk ismeretlen okból a távoli, nyugat-magyarországi Vasvár várföldje volt, amint erre Csanád megyéből ismerünk is példát.⁷⁰ Az észak-borsodi vasvidéknek az elmúlt években történt „felfedezése” után egy ilyen magyarázat már nem állja meg a helyét. A borsodi Vasvárnak jelentős súlya és szerepe kellett, hogy legyen a X. században, amint ezt a körülötte található öt törzsi helynév is bizonyítja.⁷¹ *Így látszik, hogy itt egy a megyeszervezet kialakulása előtti adminisztratív központ lehetett, az észak-borsodi vasvidék ellenőrzésére öt törzsből idetelepített várjobbágyokkal megerősített X. századi várral, amelyből azonban a nyugat-magyarországi Vasvárral ellentétben, talán félreeső fekvése miatt, nem lett megyeszékhely.*

Hogy a nyugat-magyarországi és az észak-borsodi Vasvár eredetének és jellegének problémáját megoldhassuk, röviden át kell tekintenünk azt, amit a sóbányászat korai szervezetéről tudunk.⁷² Az erdélyi sóbányák „a királyi földbirtok szervezetén belül nyertek elhelyezést”; a négy észak-erdélyi megye központjával szolgáló négy vár egy-egy sóbányával szemben épült. E megyék keletkezése István király korára tehető: Szolnok ispán nevét az 1046. évi pogánylázadás kapcsán említi a krónika; Doboka ispán az Ajtonyt legyőző Csanád ispán apja; Torda ispánt személy szerint nem ismerjük, de tudjuk, hogy a tordai sóbányából a Maroson szállított s a királyt illető sót Ajtony megvásárolta, a királyi megyeszervezés tehát itt is 1000 körül mehetett végbe. Kolozs vármegye nem első ispánjának nevét őrzi, de a megye nem jöhetett korábban létre, mint északi

⁷⁰ 1238: in comitatu Chenadiensi duo predia, que ambo vocantur Voswar, que quondam ad Castrum Ferreum pertinebant. (*Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A—Cs. Bpest. 1963; rövidítve: Győrffy I. köt. 876. l.*) Valószínűleg azonos velük a *Csánki II. köt. 128. l.* 1332—1337-ben említett Torontál megyei Vasvár. Ezt a két Vasvárt az irodalom eddig *Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae. 1829—1844. IV/1. köt. 108. l.* hibás szövegközlése alapján Zala megyében tudta. (*Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bpest. 1882. 534—535. l. — Moor: i. m. 77. l.*) — Vasvár nevű helységeket az ország különböző vidékein ismerünk, így Szatmár megyében a mai Batizvasvárit és Nyírvasvárit (*Csánki I. köt. 489. l.*), Szerém megyében (*Csánki II. köt. 255. l.*) és Baranya megye Drávan túli részén (*Csánki II. köt. 460. l.*) közelebbről ismeretlen helyen. A Szatmár megyei XIII. századi Vasvári névalakja arra mutat, hogy valamilyen másik Vasvár tartozékai voltak eredetileg (vö. *Knieszsa István: Keletmagyarország helynevei. Magyarok és Románok. I. köt. Bpest. 1943. 278. l.*): a délvidékiekről csak XIV—XV. századi adataink vannak, ezért mindaddig, amíg környékükről X—XII. századi vaskohászatot bizonyító leletek nem kerülnek elő, elnevezésükből semmiféle következtetést nem kockáztathatunk meg.

⁷¹ Jenő, Iletény, Várkony, Ladány és Kér. (*Győrffy I. köt. 739. l., térkép.*)

⁷² A sóbányászat szervezetének, mint a megoldáshoz hozzásegítő analógiának a jelentőségére *Győrffy György* hívta fel a figyelmemet.

és déli szomszédja.⁷³ Az erdélyi sóbányászat fölötti ellenőrzést biztosító várak neve erre a funkciójukra nem utal. Ezzel szemben a későbbi Sáros megye területén található sóbánya mellett állott Sóvár vára. Anonymus szerint a honfoglaló magyarok a Hernád és a Tárca völgyét Sóvárig szállották meg; a régészeti, helynévi és okleveles adatok Anonymusnak ezt a megállapítását igazolják. Sóvár mellett egy Kende helynevet is találunk,⁷⁴ ez a szervezés X. század eleji időpontjára mutat. A betöltött funkcióból eredő várnév tehát nem sokkal a honfoglalás után keletkezett; a bizonyíthatóan XI. századi megyeszékhelyek neve a funkcióra már nem utal. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy a két *Vasvár* és *Sóvár* a X. század folyamán, még a megyeszervezés megindulása előtt, tehát valószínűleg a század első felében életre hívott, eddig nem ismert vastermelési és sóbányászati szervezet emlékeit őrizte meg számunkra.^{74a} A nyugat-magyarországi Vasvár kedvező földrajzi helyzeténél fogva megyeszékhellyé lett, a borsodi Vasvár és Sóvár pedig minden valószínűség szerint egyszerű királyi birtokközponttá süllyedt.⁷⁵

A Borsod megyei Vasvárról egyébként nagyon kevés adatunk van. Valószínűleg helyes Marjalaki Kiss Lajosnak az a nézete, hogy a Váradi Regestrumban olvasható castrum Sasvar az adott esetben sajtóhiba Vasvár helyett, s ekkor 1220-ban említik először, és tudomásunk szerint hosszú ideig utoljára. Csánki a XV. századból már csak nemesi névben ismeri.⁷⁶

Míg Vasvárt csak elnevezése és földrajzi helyzete alapján kapcsolhattuk az észak-borsodi vasvidékhez, a Bükk-hegység északi lejtőjén Dédes vasműveléséről okleveles adatunk van. A XIII. században borsodi várjobbágyok lakta Dédes 1247. évi határjárásában olvashatjuk, hogy a határvonal „vadit inferius ad locum per silvam, ubi cultura ferri inciperet”.⁷⁷ Ez a vasművelő hely Dédes községtől délre feküdt. Hogy nem elszigetelt esetről van itt szó, hanem kiterjedt vastermelés emlékeit tartotta fenn egy oklevél, azt a Dédestől nem messze északnyugatra eső Uppony területén feltárt, valószínűleg X—XII. századi vasolvasztó-

⁷³ Paulinyi Oszkár: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok 57—58, 1923—1924. évf. 634. l. — Maklai László: Erdély népei a középkorban. Magyarok és Románok. I. köt. Bpest. 1943. 330. l. — Az ispánokra ill. a megyeszékhelyek nevére vonatkozólag *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I—II. Red. Emericus Szentpétery. Budapestini. 1937—1938; rövidítve: SRA. I. köt. 339. l.; Györffy: Tanulmányok 23. l.; Kniezsa: Keletmagyarország helynevei 228, 284. l.

⁷⁴ Györffy I. köt. 41, 43. l., térkép. — O. R. Halaga: Sol'né hrady v Potisi . . . és Otázka „Sol'ných hradov” a metód ich lokalizácie c. cikkeiben (Nové obzory IV, 1962. évf. 77—107. l., ill. VI, 1964. évf. 288—301. l.) kifejtett nézete, hogy Sóváron a Kassától délre fekvő Szalánc értendő, a hagyományos, legutóbb B. Varsik: Kde ležal Castrum Salis? Nové obzory V, 1963. évf. 275—290. l. által képviselt állásponttal szemben nem meggyőző.

^{74a} IX. századi, vastermelésre specializált Karoling királyi birtokszervezetet említ az Alpokban R. Sprandel: Die oberitalienische Eisenproduktion im Mittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 52, 1965. évf. 300. l. Nincs okunk feltételezni, hogy a magyar vastermelési szervezetnek ez lett volna a mintája. Nyilván egymástól teljesen független szervezeti formákról van szó.

⁷⁵ Ebben az összefüggésben emlékeztetnünk kell Anonymus előadására, aki szerint Bors vezér fia Bors (Diós)-Győr várát Borsod várával egyesítve „unum fecit comitatum” (SRA. I. köt. 72. l.). Élt volna Borsodban valamiféle szervezeti egyesítés hagyománya, amelynek konkrét tartalma Anonymus korára már elenyészett? A Vasvárhoz tartozó vastermelési szervezet egyesítését Borsodvár megyéjével Anonymus szövege alapján nem állíthatjuk, de egy ilyen feltevésnek nézetünk szerint van bizonyos valószínűsége.

⁷⁶ Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum. Edd. Joannes Karácsonyi, Samuel Borovszky. Budapestini. 1903. 124. §. 243. l. — Marjalaki Kiss Lajos: A Váradi Registrum néhány kétes helynevének megfejtése. Magyar Nyelv 21, 1925. évf. 47. l. — Csánki I. köt. 182. l.

⁷⁷ Györffy I. köt. 770. l.

maradványok és a valamennyivel távolabb északkeletre, a Sajó menti Vadnán nyilvántartott vassalakok tanúsítják. Különösen ez utóbbi lelet körülményei sokat sejtetők. Vadna 1237—1242 közt tűnik fel az oklevelekben, mint Miskolc-nembeli Bors ispán birtoka; a területéről ismert vassalak egy Vasvár nevű dűlőben található. Ha ez a dűlőnév az Árpád-kor óta él, amire a környéken van példa, eredetileg királyi birtok, s a borsodi Vasvár tartozéka lehetett.⁷⁸ A vaskohászat a Sajótól délre 1247 után hamarosan abbamaradhatott, s csak a XVIII. század második felében kezdődött újra.⁷⁹

A koraközépkori vaskohászok a Sajótól délre a Bükk északi nyúlványain föllelhető vasércelőfordulásokat aknázták ki; a Sajótól északra rudabányai vasércet kohósítottak.⁸⁰

Rudabánya (eredeti nevén Ruda) középkori történetét sűrű homály borítja. 1439-ben a hét felső-magyarországi bányaváros közt a harmadik helyen említik. Már 1378-ban mezővárosi privilégiumokat élvezett. Felvirágzása a XIV. század közepe táján indulhatott csak meg, mert az 1335. évi pápai tizedjegyzékben még feltűnően alacsony összeggel szerepel, ezt megelőzőleg csak falunak, birtoknak mondják, s 1299 előtti adatunk egyáltalában nincsen róla. Vasbányáit a régészeti leletek tanúsága szerint már a X—XII. században is művelték, írott forrás azonban csak a XVIII. század végén említi; a feudalizmus századaiban rézbányászata volt nevezetes.⁸¹ Az észak-borsodi vaskohászati leletek azt mutatják, hogy a Rudának nevet adó (vas) ércet nem, vagy nem csak a helyszínen dolgozták fel, hanem általában 10—20 km távolságban, különböző helyeken.

Az észak-borsodi régészeti lelőhelyek közül Felsőkelecsény esik Rudához a legközelebb. Okleveles adataink a faluról csak a XV. századtól kezdve vannak, így az itteni leletek pusztá leírásához semmit sem tudunk hozzátenni.⁸² Hasonló a helyzet a többi lelőhelyen is. A Szuha patak vidékén majd minden falu határából tudunk salakelőfordulásról, de az egyes falvak mind igen későn jelentkeznek okleveleinkben: Dövény 1325-ben, Kurityán 1230-ban, Ragály 1283-ban, Alsószuha 1278-ban, Szuhafő 1292-ben, s feltűnésük körülményei olyanok, hogy sokkal régebbiek nem is lehetnek. Maga a Szuha-völgy Ila Bálintnak a teljes okleveles anyag ismeretében kialakított véleménye szerint a XII. század közepe táján került az Ajtony-nemzetség kezére, addig királyi birtok volt.⁸³ Az eladományozás tényéből talán következtetni lehet a vaskohászat megszűnésére ezen a területen.

⁷⁸ *Nováki Gyula* tanulmánya az 1. jegyzetben id. kéziratos monográfiában. — *Győrffy* I. köt. 813. l. — Ma is élő Árpád-kori földrajzi nevek pl. *Győrffy* I. köt. 767, 815. l. — A kora Árpád-kori vasművelés emlékének tekinti a Trizs közelében emelkedő két Kovácsos hegyet, a dövényi Kovácsos dombot és a dubicsányi Kovácsos bércet *Vastagh Gábor*: Magyarország kohászati emlékei. I. rész. Kohászati Lapok 95, 1962. évf. 233. l., alighanem tévesen, mert ezek az 1293-ban ezen a környéken, Hanva határjárásában említett Kowachosrew ~ Kovochoš Revvel együtt eredetileg kovácsos, azaz kavicsos-nak ejtettek. (HO. VII. köt. 233—234. l.; OklSz. 526. hasáb.)

⁷⁹ *Soós Imre*: Vasércbányák és vashámorok a Bükkhegységben a 18. században. Bányászati l.apok 88, 1955. évf. 428. l.

⁸⁰ *Vastagh Gábor* tanulmánya az 1. jegyzetben id. kéziratos monográfiában.

⁸¹ *Csánki* I. köt. 167. l. — *Győrffy* I. köt. 802. l. — *Soós Imre*: Rudabánya története 1880-ig. Rudabánya ércbányászata. Bpest. 1957. 7—30. l.

⁸² *Csánki* I. köt. 173. l. — *Nováki Gyula*—*Vastagh Gábor*: Középkori vasolvasztóhely feltárása Felsőkelecsényben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. III. Miskolc. 1963. 55—61. l., X—XIII. tábla.

⁸³ *Győrffy* I. köt. 771, 783. l. — *Ila Bálint*: Gömör megye. Bpest. 1944—1946. II. köt. 50. l., III. köt. 89. l. — *Ila Bálint*: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. Turul 54, 1940. évf. 22. l.

A Szuha völgyét északi irányban Trizs falu zárja le az erdő felé. Legkorábbi okleveles adatunk 1275-ből való, ekkor birtokosai osztoznak rajta, a falunak tehát egy idő óta már léteznie kellett.⁸⁴ Legkésőbb a XII. századra datálható vaskohászata azonban esetleg még a falu keletkezése előtt abbamaradt.

Azt a sejtésünket, hogy az észak-borsodi vasvidék lelőhelyei olyan korai idők kohászati emlékeit őrizték meg számunkra, amikor itt még falvak nem voltak, Imola esetében bizonyítani is lehet. A régészeti leletek kronológiai anyaga itt sem engedi meg, hogy a XII. század végénél későbbre tegyük a vaskohászat megszűnését. Az oklevelek viszont 1272-ben említik először az „új ember” jelentésű Noákot, s csak 1344-ben Novák, más néven Imolát. Itt tehát aligha volt falutelepülés a tatárjárás előtt.⁸⁵

Váratlan világhírességet vet erre a falvak keletkezése előtti vaskohászatra két további helynév: a Vasvártól mintegy 15—20 km-re északra, a Sajó és a Szuha völgye közötti hegyekben fekvő Vasas az észak-borsodi vasvidék nyugati, és az Imolától közvetlenül északra, Vasvártól légvonalban kb. 30—35 km-re levő Égerszög, régi nevén Kovácsi, a vasvidék keleti szélén.

Vasas az okleveles anyagban nagyon későn, az 1360-as években tűnik fel egy határjárásban, igaz viszont, hogy rögtön egy Vasvölgye és egy Vasasvölgye társaságában.⁸⁶ Ila Bálint ezt a helynevet személynévi eredetűnek tekinti, s ezért úgy véli, hogy legkésőbb a XII. században keletkezett. Györffy György a Baranya megyei Vasas helység nevét a pécsváradi apátság vasbányászaitól — szó szerinti fordításban: vassal adózói- (tributarii ferri)-tól — származtatja. Véleményünk szerint ugyanilyen eredetű a Gömör megye Borsod felé eső szélén található Vasas helynevünk is. Vasas lakói vassal adóztak.⁸⁷ Mivel Vasas alig egy

⁸⁴ Uo. 13. l.

⁸⁵ *Nováki Gyula tanulmánya az 1. jegyzetben id. kézirat monográfiájában. — Ila: Gömör megye. II. köt. 420. l., III. köt. 130—131. l. — Csánki I. köt. 142. l.*

⁸⁶ OL DL 41985. Szécsi Miklós országbíró 1372. évi oklevele Szepesi Jakab országbíró 1375. évi átírásában, sok olvasási hibával kiadva ÁUO. XI. köt. 611—620. l. Az oklevél IV. Béla 1245. évi adománylevele (*Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. köt. Bpest. 1923—1930; rövidítve: Reg. Arp. 813. sz.*) nyomán az érdekelt birtokosok útmutatása szerint az 1360-as években készült három különböző határjárást ír le a Tornallya melletti Köviről, Gömör megyében. IV. Béla adománylevelének határleírása (ÁUO. VII. köt. 193—194. l.) és az ÁUO. XI. köt. 611—620. l. közölt második határjárás nem említi Vasast. Az ÁUO. XI. köt. 611—620. l. közölt első, az egri káptalan által készített határleírásban „pervenissent ad tres metas terreas angulares in dicta valle (Kamenyawolge) iuxta quendam alveum positas et erectas dietisque possessionibus Kwý, Ztarnafalua et Lapsa vocatis distinguentes et abinde in eadem valle adhuc ad dictam plagam orientalem pergentes attigissent duas metas terreas in coniunctione duarum vallium Vasvelge et Vasasuelge vocatarum adiacentes eidemque Kwý et terre Ztarnateleke vocate separantes, de quibus in dicta valle Vasuelge modicum declinando” stb.; az uo. közölt harmadik, a váci káptalan által készített határleírásban pedig „... ad tres metas angulares, que separant possessiones Vassas, Wasvolge et terram litigiosam (ti. Kövi 2/3 ill. 1/3 részét), abhinc protenderet ad unam metam terream, deinde ad eandem vallem iret ad duas metas terreas” stb. (Az ÁUO szövegközlésének hibáit az eredeti oklevél alapján javítottam.) Minthogy e határjárások tanúsága szerint vitatott volt, hogy Kövi határa érintkezik-e Vasas határával, nem lehet azt állítani, hogy Vasas — mivel az 1245. évi határjárásban nem említik — csak a XIV. században keletkezett.

Az ÁUO. XI. köt. 611—620. l. közölt oklevél hivatkozik IV. Bélának a Gömör megyei Kwn föld határait leíró Szentpétery Imre szerint elveszett oklevelére (Reg. Arp. 1746. sz.). Kwn azonban olvasási hiba Kwý helyett, így a Reg. Arp. 1746. sz. feltételezett, ismeretlen szövegű oklevél — mint erre *Vladimir Šmilauer: Vodopis starého Slovenska. Praha — Bratislava. 1932. 168. l.* már röviden rámutatott — a Reg. Arp. 813. sz., az ÁUO. VII. köt. 193—194. l. kiadott oklevéllel azonos.

⁸⁷ *Ila: i. m. Turul 54, 1940. évf. 16. l. — Györffy I. köt. 403. l.*

napi járásra esik Vasvártól, nem gondolhatunk másra, mint hogy Vasvárnak adóztak. Miután bizonyítanunk lehetett, hogy az északborsodi vaskohászat megelőzte az állandó falutelepülések kialakulását, azt sem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy Vasas kezdetben vándorló vaskohász közösség volt, s így talán nekik tulajdoníthatjuk a régészeti leletek egy részét.⁸⁸

Imola északi szomszédját, az akkor már Torna megyéhez tartozó Kovácsi földet 1270-ben adományozta V. István király Buhte vizóvónak. Kovácsit a XIV. század közepén már Égerszegnek nevezik. A vassfeldolgozás ezen a területen a közeli Jenő helynév tanúsága szerint a X. században valószínűleg folyamatban volt, az eladományozás időpontjában viszont nyilván már megszűnt, sőt a régi Kovácsi név elhalásából arra kell gondolnunk, hogy megszűnt jóval az eladományozás előtt. Az égerszegi salaklelőhelyet még nem tárták föl, de aligha gondolhatunk mást, mint hogy ugyanazok folytattak itt vaskohászatot, akiknek a kohóit az imolai Tóberkében hozta napvilágra a régészeti kutatás. Nekik tulajdoníthatjuk talán a Rudabánya környékén kimutatható vaskohászat egy részét is. Az eddig feltárt régészeti leletek legkésőbb XII. század végi datálása alapján arra kell gondolnunk, hogy a kovácsiak vaskohászatának megszűnése időben körülbelül egybeeshetett a tornai erdőispánság megalakulásával a XII. század vége felé.⁸⁹

Az észak-borsodi vastermelés a jelek szerint a Sajótól északra a XII. században, a Sajótól délre a XIII. század közepe táján szűnt meg, egyelőre nem tudjuk megmondani, miért. Az időpont egybeesik ugyan a nyugat-magyarországi vaskohászat megszűnésével, de az ok nem lehet azonos. A stájerországi és ausztriai vasbehozatal még a XVIII. században sem jelentett az akkori szállítási viszonyok között semmi akadályt a Szlovák Érchegeység vastermelése számára. Viszont éppen akkor, amikor abbamarad a vaskohászat az észak-borsodi vasvidéken, megkezdődik a gömöri és szepességi vasérctelepek kiaknázása. Lehetséges, hogy az észak-borsodi vaskohászok húzódtak föl észak felé, Gömörbe és Tornába, s ezek után fölöslegessé vált a vasvári adminisztratív központ fenntartása.

A mecseki vaskohászat

A nyugat-magyarországi és az észak-borsodi vaskohászattal ellentétben a mecseki vaskohászatnak régészeti bizonyítéka eddig nem került elő, okleveles forrása és a vele kapcsolatba hozható helynévanyag viszont régóta ismert. Így korai Árpád-kori vastermelésünknek ez az egyetlen, a szakirodalomban adatszerrűen feldolgozott területe.

A Vashegy tövében épült pécsváradi monostort, alapítólevelének tanúsága szerint, István király többek között 20 vassal adózóval és 10 kovácssal is megadományozta.⁹⁰ Helyesen ismerte föl már Bidermann ebben az adatban a vas-

⁸⁸ Figyelmet érdemel *Vastagh Gábor* megállapítása (az 1. jegyzetben idézett kéziratos monográfiában), hogy az észak-borsodi területen feltárt vaskohászati leletek nyugat—keleti irányban fejlődést mutatnak, s a legkeletebbre fekvő imolai leletek a legfejlettebbek. Ez a megállapítás is a legnyugatibb fekvésű Vasasra utalna mint kiindulóponttra.

⁸⁹ A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I—XII. köt. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál. Pest. 1871 — Bpest. 1931. II. köt. 330—331. l. — *Györffy* I. köt. 45, 74. l.

⁹⁰ „... monasterium ... ad radicem Montis ferrei ... tributariis ferri XX ... fabricis X ...” *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Vatikáni Magyar Okirat-tár. I. sor. IV. köt. Bpest. 1889. 575. l.

kohászat és a kovácsmesterség közötti munkamegosztás tükröződését.⁹¹ Nem tudunk meg viszont a pécsváradi alapítólevélből semmit sem arról, hogy mikor kezdődött és meddig tartott a mecseki vastermelés, sőt az idők folyamán az is kérdésessé vált, hogy az alapítólevélben foglaltak milyen időpontra vonatkoznak.

Szentpétery Imre kimutatta, hogy az 1015-re keltezett pécsváradi alapítólevél István király pannonhalmi és pécsi alapítólevelének felhasználásával a XIII. század elején (1228 előtt) készült hamisítvány. A benne foglaltak tehát a XIII. század eleji állapotoknak vagy igényeknek felelnek meg. Kérdés, nem őrzött-e meg az oklevél a korábbi viszonyokra vonatkozó adatokat is. Szentpétery véleménye e tekintetben teljesen elutasító; Györffy György nem zárja ki, hogy lehetnek az adománylevelnek korábbi feljegyzésre visszavezethető részei, de egészében ő is II. Endre korára tartja jellemzőnek.⁹² Az azonban kétségtelen, hogy a pécsváradi monostor I. István alapítása; így érdemes megvizsgálni, nem lehet-e a mecseki vastermelést, az alapítólevélben említett vasasok és kovácsok számától függetlenül, István király korára visszavezetni.

A pécsváradi alapítólevél, bizonyára a hitelesség látszata érdekében, a monostort a XIII. század elején már régiesen ható „a Vashegy tövében” helymeghatározással jelöli. Pécsvárad „ad radicem Montis Ferrei” nevét megtaláljuk a XI. század utolsó negyedében keletkezett Szent István Nagyobb Legendájában,⁹³ s ezen az alapon határozottan állíthatjuk a Mons Ferreus elnevezés meglétét I. István idejére is. De vajon bizonyítja-e ez az elnevezés a mecseki vaskohászat létezését? A szakirodalom állásfoglalása ebben a kérdésben rendkívül változatos. Edvi Illés Aladár szerint „Pécsvárad környékén vasérettelepek nincsenek s általában semmiféle adat sem támogatja azt, hogy itt valaha vasolvasztó kemencék dolgoztak”. Wenzel Gusztáv a pécsváradi Mons Ferreus nevében nem a XI. századi vaskohászat bizonyítékát, hanem a római kori — közelebről nem ismert — pannóniai bányászat reminiscenciáját látja. Gállos Ferenc vetette föl a gondolatot, hogy a Mons Ferreus egy honfoglalás előtti szláv vagy avar népnyelvi elnevezés fordítása lehet,⁹⁴ s Györffy György meg is találta ezt a Zselic névben, amely „hajdan nem korlátozódott Somogy megye erdős hátságára, hanem ez volt a neve a Baranya és Tolna határán elterülő erdős hegyvidéknek Pécsváradon túl kelet felé is”. Ha pedig a Mons Ferreus a szláv Zselic (vö. zelezo 'vas') fordítása,⁹⁵ akkor a mecseki vaskohászat IX. századi szláv alapvétele nyilvánvaló, s nyilvánvaló az is, hogy a szláv elnevezést nem fordították volna latinra a XI. században, ha értelmét a helyszínen folyó vaskohászat meg nem világította volna.

Baranya megye már a X. században az Árpádok uralmi területéhez tartozott,⁹⁶ vaskohászati szervezetnek azonban nem találjuk nyomát a Mecsek vidékén. Így arra kell gondolnunk, hogy az itteni vastermelés — legalább is Nyugat-

⁹¹ *Bidermann*: i. m. 145. l. Az az állítása viszont, hogy a vastermelés Pécs környékén salzburgi bányászok idetelepítésével a IX. század közepén kezdődött, minden alapot nélkülöz.

⁹² *Szentpétery Imre*: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Bpest. 1918. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV. köt. 10. sz.) — *Györffy* I. köt. 364. l.

⁹³ SRA. II. köt. 382—383. l.

⁹⁴ *Edvi Illés*: A vasgyártás. 10. l. — *Wenzel*: i. m. 10—11. l. — *Gállos Ferenc*: Vázlatok Pécsvárad kialakulásának és középkori mezővárosi fejlődésének történetéből. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs. 1960. 168. l. A szláv és a magyar vaskohászat közötti évszázadokra nyúló megszakításról kifejtett nézetét viszont annak az egyetlen érvek az alapján, hogy a Vasas helynév eredeti magyar név, nem tartjuk megalapozottnak.

⁹⁵ *Györffy* I. köt. 247. l.

⁹⁶ Uo. 252. l.

Magyarországhoz és Észak-Borsodhoz képest — nem volt jelentős. Emellett szól az is, hogy István király a mecseki vastermelést lényegében a pécsváradi monostornak adományozta.

A pécsváradi alapítólevélben említett vasasok és kovácsok a legnagyobb valószínűséggel a Kovásséde helynévhez kapcsolhatók. Ez a település az alapítólevél átírataiban Konas sede és Kowased alakban szerepel, másutt nem említik. Határjárása alapján úgy látszik, hogy a későbbi Vasas területén fekhetett. Véleményünk szerint a Kovásséde névalak a Kovácsséde romlott változata, s mai magyar nyelven Kovácspatakot jelent, ami a Nyugat-Magyarországról ismert Vignapatakának pontos megfelelője. Így Kovássédének a „tributarii ferri”-ről elnevezett Vasas területére lokalizálása különösen sokatmondó. Magáról Vasasról okleveles adat csak a XIII. század végéről, 1292—1297 közötti időből maradt, az itt feltárt temetőben előkerült pénzék tanúsága szerint azonban már a XI. században lakott terület volt.⁹⁷

A mecseki vastermelésből feltevésünk szerint a pécsváradi monostoron kívül a veszprémvölgyi apácázárda is részesedett. A Pécestől délkeletre, Vasastól délre található Magyararlóst a veszprémvölgyi görög oklevél *Zaléσι*, az 1109. évi renovációs oklevél már Serlous néven nevezi. Nem érintve itt sem *Zaléσι* vitatott etimológiáját,⁹⁸ sem a veszprémvölgyi görög oklevél datálásának kérdését,⁹⁹ annyi bizonyos, hogy a falu az államalapítás idején már megvolt, és mint eredetileg királyi birtokot legkésőbb 1018—1031 között eladományozták a veszprémvölgyi apácának, akik később a pécsi püspökkel közösen bírták. 1224-ben — tehát a mecseki vaskohászatra utaló pécsváradi alapítólevél hamisítása körüli időpontban — az apácák itteni birtokukat bérbeadták a pécsváradi apátságnak „cum molendinis, montanis, terragiis, censu, dationibus, muneribus”.¹⁰⁰ Hogy milyen bányák voltak Sarlóson, nem derül ki, de a falunak a vaskohászokkal és kovácsokkal rendelkező pécsváradi apátság számára történt bérbeadása, Vasas közelsége, és mindenekelőtt magának Sarlósnak a neve azt sejtetik, hogy olyan bányákat kell itt keresnünk, amelyekben sarlók nyersanyaga található. Úgy hisszük tehát, hogy *Zaléσι*—Sarlós eredetileg vastermelő, sarlókészítő és ezzel adózó falu volt.

A Mecsekben a vastermelés ezek szerint még a honfoglalás előtt kezdődött, létezése a XI. században nagyon valószínű, a XIII. században bizonyos. További sorsáról nincsenek adataink, de miután Babics Andrásnak sikerült 1464-re a

⁹⁷ Uo. 330, 403. l. — *Szuvvas Gábor—Simonyi Zsigmond*: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Bpest. 1890—1893. II. köt. 1533. hasáb. — *G. Fehér*: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slaven des mittleren Donaubeckens. *Studia Slavica* 3, 1957. évf. 26. l. A temető itt megadott etnikai jellemzése (szláv lakosság, magyar hatás a gazdag sírokban) ma már túlhaladott. Vö. *Kralovánszky Alán*: Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *Archaeológiai Értesítő* 84, 1957. évf. 175—186. l.

⁹⁸ A tőle eltérő álláspontokat is ismerteti *Pais Dezső*: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. *SzIE*. II. köt. 640—642. l.; ezek között különösen figyelemreméltó *Mikos József*: A veszprémvölgyi görög oklevél két helynévéhez. *Magyar Nyelv* 31, 1935. évf. 118. l., aki *Zaléσι*-t Zseleszi-nek olvassa és Zselicből magyarazza, a Zselicet azonban nem hozza összefüggésbe a 'zelezo'-val. (Sarlós nevének alább kilejtett 'sarlóval adózó' értelmezése Mikos etimológiájának formai helyessége mellett szól.)

⁹⁹ *Balogh Albin*: A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. *Regnum VI*, 1944—1946. köt. 21—30. l. szerint Géza oklevele, tehát 997 előtt kelt; *Szent pétery Imre*: *Reg. Arp.* 1. sz. István király legrégebb oklevelének tekinti s 1002 előttre datálja, *Moravcsik Gyula*: Görög nyelvű monostorok Szent István korában. *SzIE*. I. köt. 415—418. l. pedig 1018—1031 közötti időre.

¹⁰⁰ *Györffy* I. köt. 376. l.

pécsváradi apátság vasércbányászatát valószínűsíteni,¹⁰¹ nem lehetetlen, hogy egészen a török hódításig fennmaradt. Országos jelentősége nem volt, az apátság vasércszükségletét fedezhette nagyjából.

*

A legutóbbi évek vaskohászati ásatásai tehát megszólaltatták a helyneveket, s e két forráscsoport párbeszéde az okleveles anyag új szempontú értelmezésére ösztönözte a történeti kutatást. A különböző természetű forrásokatok komplex elemzéséből némi fény vetődött a X. századi magyarországi társadalomra, s bizonytalan körvonalakkal bár, de kezdenek kirajzolódni szemeink előtt a kialakuló magyar államszervezet egyes korai intézményei. A vastermelés országos szintű megszervezését sejteti a Vas megyei és a Borsod megyei Vasvár, a sóbányászatét Sóbár feltűnése, ha helyesen értelmezzük adatainkat, már a X. század első felében. Az Árpád szállásterületének tekinthető Pécs-környéken a vastermelés alacsonyabb szintű, kisebb jelentőségű szervezeti formáit gyaníthatjuk a fejedelmi családi birtokok keretében.

A két Vasvár körüli vastermelési szervezet a XII. század második ill. a XIII. század első felében szűnt meg. Az időpont egybeesik a királyi birtokok eladományozásának meggyorsulásával s a királyi szolgálónépek szervezeteinek bomlásával.¹⁰² A vaskoházat történetének kutatása során felködlő új mozzanatok alaposabb megvilágítását a kora Árpád-kori szolgálónépek elmélyült tanulmányozásától reméljük, s bízunk benne, hogy soron következő munkánkban feleletet fogunk kapni a korai magyar államszervezés, a szláv—magyar együttélés és a korai feudális uralmi és függési viszonyok nem egy kérdésére.

Г. ХЕКЕНАСТ

ОРГАНИЗАЦИЯ ВЕНГЕРСКОЙ ЧЕРНОЙ МЕТАЛЛУРГИИ В РАННЕМ ПЕРИОДЕ ДИНАСТИИ АРПАДОВ

Резюме

Археолог Дьюла Новаки и историк черной металлургии Габор Ваштаг между 1959—1964 гг. открыли на западе Венгрии — в медье Ваш, а также на севере страны — в медье Боршод ряд плавильных печей, которые, как предполагается, возникли в X—XII столетиях: в медье Ваш в деревне Кёсегфальва близ Тёмерда и недалеко от Вашвара, а в медье Боршод — на рубеже деревень Триж, Имола и Фельшкелечень, а также около Рудабани. Результаты раскопок публикуются в сборнике статей, посвященном памяти Альфонса Барба, который вышел в свет в г. Эйзенштадте (Австрия) в 1966 году, а также в Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. в томе за 1967 год.

Автор настоящей статьи на материалах раскопок исследует названия этих местностей и пытается истолковать имеющиеся документы на основании археологических находок и старинных географических названий, которые могут быть связаны с черной металлургией. Рассмотрев дошедшие до нас данные по черной металлургии периода до обретения родины венграми, автор устанавливает, что непрерывность черной металлургии на территории страны со времени римской империи, как раньше предполагала специальная литература, не может быть доказана. Автор затем знакомит читателей с черной метал-

¹⁰¹ Babics András: A vasérckutatók története a Mecsek hegységben. Pécs. 1955 (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. 3. sz.) 7. l.

¹⁰² A magyarországi vaskohászati történetének további alakulását ld. Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn c. tanulmányunkban (Nouvelles études historiques. Bpest. 1965. I. köt. 159—179. l.).

лургией венгров эпохи обретения родины; предполагает, что среди венгерского населения этой эпохи кузнечное ремесло имело еще сакральный характер и могло быть, хотя бы частично, связано с лицом сакрального вождя Курсана (умер в 904 год).

В дальнейшем устанавливается, что в Венгрии в первой половине X века на двух наиболее значительных местах по добыче железа — на территории медье Ваш и Боршод — княжеской властью была создана определенная примитивная администрация черной металлургии; ее центры в обоих местах назывались Вашваром, подобно тому, как центр добычи соли в X веке назывался Шоваром (по-венгерски железо = ваш, вар = град, шо=соль). Центру в Вашваре на западе Венгрии в числе других подчинялись плавильни Вашхедь, Сарвашкенд, Вашверёсек (Кендсек), а также Тёмерд и возможно, что с этой черной металлургией, следы которой обнаруживаются в памятниках до XIII в., связано и немецкое название г. Кишмартона (Эйзенштадт). Металлурги, подчинявшиеся Вашвару в медье Боршод, работали на северных склонах гор Бюкк (Дедеш, по которому имеется документ 1247 г. и Уппонь), а также около Рудабани (Вашаш, Фельшёкелечень, Триж, Имола, Ковачи). Сами металлурги были отчасти славяне (речка Вигне близ деревни Тёмерд; вигне кузница; Руда), отчасти венгры (Вашаш, Ковачи), а также оторванные части пришедших на территорию страны вместе с венграми народа тюркского этнического характера (Кенд — свита Курсана тюркского происхождения, Тёмерд < темир = железо). Все они служили княжеской власти. Подобная примитивная организация черной металлургии сохранялась до второй половины XII — первой половины XIII веков, и ликвидировалась одновременно с распадом раннефеодальной организации княжеских и королевских служилых людей. (Вопрос последних автор будет заниматься в отдельной монографии). Кроме указанных обеих организаций черной металлургии, значение которых распространялось на всю страну, черной металлургией занимались в некоторых семейных имениях династии Арпадов. Из числа этих групп плавильен местного значения до нас сохранились документы XI—XIII вв., касающиеся производства железа в горах Мечек (по старинному названию — Желиц < железо).

G. HECKENAST

L'ORGANISATION DE LA SIDÉRURGIE HONGROISE A L'EPOQUE DE LA DYNASTIE DES ARPAD

Résumé

Entre 1959 et 1964 l'archéologue Gyula Nováki et Gábor Vastagh, spécialiste de l'histoire de la sidérurgie, découvrirent de nombreux forges provenant des Xe—XIIe siècles et situés dans les territoires du comitat Vas (Hongrie de l'Ouest) et dans ceux du comitat Borsod (Haute Hongrie); notamment dans la proximité de Kőszegfalva (limitrophe de Tömörd et de Vasvár, (comitat Vas) et dans le voisinage des villages Trizs, Imola et Felsőkelecsény, localités situées aux environs de Rudabánya (comitat Borsod). Quant aux résultats des fouilles les auteurs les exposeront dans les *Mélanges Alfons Barb* à publier à Eisenstadt en 1966 et dans le volume des *Acta Achaologica* à éditer en 1967.

Fondée sur le matériel des fouilles la présente étude soumet à l'examen les toponymes des territoires en question et cherche — à la base des anciens noms géographiques relatifs à la production de fer — à interpréter les chartes. Pour commencer l'auteur de l'étude passe en revue les données qui nous sont restées par rapport à la production de fer de l'époque précédant la Conquête arpa-dienne et arrive à constater que la continuité de la sidérurgie supposée depuis l'antiquité romaine par la littérature ancienne spécialisée ne saurait être point vérifiée. Pour continuer l'auteur décrit la sidérurgie pratiquée par les Hongrois conquérants; il estime pour probable que la forgerie fut considérée par les conquérants comme étant de caractère sacré pouvant être attachée du moins en partie à la personne sacrée du duc Koursan († 904). Dans la suite l'auteur affirme qu'en Hongrie dans la première moitié du Xe siècle le pouvoir princier introduisit dans les deux importantes régions de la production de fer — aujourd'hui comitats Vas et Borsod — des administrations primitives servant la production de fer; celles-ci, sur l'exemple de Sívár, centre de l'exploitation du sel, s'appelèrent dans tous les deux territoires Vasvár. Les producteurs de fer de Vashegy, de Szarvaskend, de Vasverőszék (Kendzék) et de Tömörd se trouvèrent, entre autres, sous le contrôle de Vasvár situé dans la Hongrie de l'Ouest et on est amené à supposer que le nom allemand de Kismarton — Eisenstadt — soit en rapport avec cette production

de fer dont les vestiges peuvent être démontrés jusqu'au milieu du XIIIe siècle. Les producteurs de fer soumis au contrôle de Vasvár (comitat Borsod) déployèrent leur activité sur les pentes du Nord de la montagne Bükk (Dédes, donnée de charte provenant de 1247 et Uppony) et dans le district de Rudabánya (Vasas, Felsőkelecsény, Trizs, Imola, Kovácsi). Les producteurs de fer, eux, furent d'une part des Slaves (Wigne vize près de Tömörd; vigne «forge»; Ruda), et d'autre part des Hongrois (Vasas, Kovácsi), respectivement des restes de peuples d'ethnie turque (Kend, escorte de Koursan d'origine turque, Tömörd—temir «fer»), éléments dont la production se trouva au service du pouvoir princier. Cette organisation primitive de la production de fer subsista approximativement jusqu'à la seconde et la première moitié du XIIe et du XIIIe siècle; sa cessation fut contemporaine de la désagrégation de l'organisation de la population serve du roi à l'époque du haut féodalisme. (L'auteur de l'étude désire consacrer une monographie spéciale au problème de la population serve.) A côté de ces deux organismes produisant du fer et ayant une importance à l'échelon du pays la production de fer se poursuivit encore en Hongrie au cours des Xe—XIIe siècles dans certains domaines de la dynastie des Arpad. Parmi ces groupes n'étant d'ailleurs que d'une importance locale nous disposons des données de charte datées des XIe—XIIIe siècles sur la production effectuée dans la montagne Mecsek (ancien nom: Zselic—železo).